T.C.

YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

MESCİD-İ AKSÂ İÇ AVLUSUNU ÇEVRELEYEN YAPILAR

Abdurrahman ŞİŞMAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mimarlık Anabilim Dalı

Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı

Danışman

Prof. Dr. Nuran KARA PİLEHVARİAN

Şubat, 2022

T.C.

YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

MESCİD-İ AKSÂ İÇ AVLUSUNU ÇEVRELEYEN YAPILAR

Abdurrahman ŞİŞMAN tarafından hazırlanan tez çalışması 21.02.2021 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Nuran KARA PİLEHVARİAN
Yıldız Teknik Üniversitesi
Danışman

Jüri Üyeleri

Prof. Dr. Nuran KARA PİLEHVARİAN, Danışman
Yıldız Teknik Üniversitesi _____

Prof. Dr. Nur URFALIOĞLU, Üye
Yıldız Teknik Üniversitesi _____

Prof. Dr. Ahmet Sacit AÇIKGÖZOĞLU, Üye
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi _____

Danışmanım Prof. Dr. Nuran KARA PİLEHVARİAN sorumluluğunda tarafımca hazırlanan Mescid-i Aksâ İç Avlusunu Çevreleyen Yapılar başlıklı çalışmada veri toplama ve veri kullanımında gerekli yasal izinleri aldığımı, diğer kaynaklardan aldığım bilgileri ana metin ve referanslarda eksiksiz gösterdiğimi, araştırma verilerine ve sonuçlarına ilişkin çarpıtma ve/veya sahtecilik yapmadığımı, çalışmam süresince bilimsel araştırma ve etik ilkelerine uygun davrandığımı beyan ederim. Beyanımın aksinin ispatı hâlinde her türlü yasal sonucu kabul ederim.

Abdurrahman ŞİŞMAN

İmza

Aileme

ve

Üstadlarıma

TEŞEKKÜR

Bu yorucu ama konusu itibari ile bir o kadar da kıymetli ve öğretici olan çalışmam süresince benden yardımlarını esirgemeyen ve bana rehberlik eden değerli tez hocam Nuran Kara Pilehvarian'a, bilgi ve belgeler konusunda yardımcı olup desteklerini esirgemeyen A. Sacit Açıkgözoğlu'na, Kudüs'teki fotoğraflama işinde yardımcı olan Reha Ermumcu'ya, konu seçimimde, çalışmam süresince kullandığım birikimimin oluşumunda ve bakış açımın olgunlaşmasında emeği geçen bütün üstadlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca bu süreçte yoğunluğumu mazur görüp anlayışla karşılayan ve maddi manevi her türlü yardım ve kolaylığı sağlayan değerli aileme de teşekkür ederim.

Abdurrahman ŞİŞMAN

İÇİNDEKİLER

KISALTMA LİSTESİ vii

ŞEKİL LİSTESİ viii

TABLO LİSTESİ xii

HARİTA LİSTESİ xiii

ÖZET xiv

ABSTRACT xvi

1 GİRİŞ 1

1.1 Literatür Özeti ... 1

1.2 Tezin Amacı ... 2

1.3 Hipotez ... 3

2 HÜCRE - HALVETHANE 6

2.1 Etimoloji ve Tarif ... 6

2.1.1 Hücre ... 6

2.1.2 Halvethane ... 8

2.2 Bağlı Oldukları Ana Yapıya Göre Halvethaneler ... 10

2.2.1 Bağımsız Halvethaneler ... 13

2.2.2 Camilerdeki Halvethaneler ... 13

2.2.3 Tekkelerdeki Halvethaneler ... 16

2.2.4 Ribatlardaki Halvethaneler ... 18

3 MESCİD-İ AKSÂ TARİHÇE VE MİMARİ 20

3.1 İslamiyet Öncesi Dönem ... 20

3.2 İslamiyet Dönemi ... 25

3.2.1 Osmanlı Dönemi Öncesi ... 25

3.2.2 Osmanlı Dönemi ... 43

4 MESCİD-İ AKSÂ İÇ AVLUSUNU ÇEVRELEYEN YAPILAR 58

4.1 Muhammed Amir Hücresi (956/1549-50) ... 66

4.2 Kitas (Halveti) (967/1559-60) ... 69

4.3 Perviz (Halveti) (967/1559-60) ... 73

4.4 Muhammed Ağa Hücreleri (996/1588) ... 75

4.5 İslam Bey Hücreleri (1002/1593-94) ... 78

4.6 Ahmed Paşa (Kuzeybatı) Halveti (1009/1601) ... 81

4.7 Ahmed Paşa (Kuzeydoğu) Halveti (1009/1600-1) 84
4.8 Canpolatiyye Halveti (1010/1601-2) 86
4.9 Ahmed Paşa Medresesi (1013/1604) 88
4.10 Bayram Paşa Halveti (1038/1628-9) 91
4.11 Arslan Paşa Odaları (1109/1697) 94
4.12 Decânî (Halveti) (1138/1725-6) 96
4.13 Sedânatü'l-Haram (Halveti) 99
4.14 Müezzinîn (Halveti) 102
4.15 Güneybatı (Halveti) 104
5 SONUÇ VE ÖNERİLER **106**
KAYNAKÇA **110**
A HARİTA ve BELGELER **115**
TEZDEN ÜRETİLMİŞ YAYINLAR **123**

KISALTMA LİSTESİ

b.	bin
BOA	Başkanlık Osmanlı Arşivi
bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
h.	Hicri
Haz.	Yayına Hazırlayan
Hz.	Hazreti
LOC	Library of Congress
MÖ	Milattan önce
MS	Milattan sonra
no.	Katalog numarası
t.y.	Tarih yok
yy	Yüzyıl

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 2.1 Dedegân Hücresi (Pala Azsöz, 2018) 7
Şekil 2.2 Piyale Paşa Külliyesi restitüsyonu, medrese ve tekke bölümleri (Tanman, 2011). 8
Şekil 2.3 Halvethane (Tanman, 1997b) 9
Şekil 2.4 Galata Mevlevihanesi hünkâr mahfili (Şişman, 2021). 11
Şekil 2.5 Galata Mevlevihanesi planı (Özdemir, 2010)..... 11
Şekil 2.6 Bey mahfilinin alt kısmında yer alan çilehane girişi (Efe, 2014) 14
Şekil 2.7 Ramazan Efendi Camii halvethanesi (Şişman, 2021)..... 14
Şekil 2.8 Hekimoğlu Ali Paşa Camii halvethaneleri (Şişman, 2021) 15
Şekil 2.9 Hekimoğlu Ali Paşa Camii, zemin kat planı (Akgün Afacan, 1996)..... 15
Şekil 2.10 Ahmed Yesevi Külliyesi içinde yer alan çilehane (Tekin, 2000) 16
Şekil 2.11 Yâkub Paşa Tekkesi planı (Tanman, 2013) 17
Şekil 2.12 Şâban-ı Veli Camii mahfil ve halvethaneler (Aksakal, 2018). 18
Şekil 2.13 Şâban-ı Veli Camii mahfil ve halvethaneler (Aksakal, 2018)……18
Şekil 2.14 Ashâb-ı Kehf Ribatı, görünüş (Arapoğlu, 2020) 19
Şekil 2.15 Ashâb-ı Kehf Ribatı, zemin kat planı (Arapoğlu, 2020)..... 19
Şekil 3.1 Süleyman Mabedi'nin genel görünüşü (Roitman ve Laderman, 2003) 21
Şekil 3.2 Süleyman Mabedi, iç avlu (Roitman ve Laderman, 2003) 22
Şekil 3.3 Süleyman Mabedi plan ve kesiti (Galor ve Bloedhorn, 2013) 22
Şekil 3.4 Süleyman Mabedi plan ve kesiti (Galor ve Bloedhorn, 2013) 23
Şekil 3.5 Herod dönemi, Mabet'in genel görünümü (Roitman ve Laderman, 2003) 23
Şekil 3.6 Emevî Dönemi, Harem ve çevresinin rekonstrüksiyonu. (Galor ve Bloedhdrn, 2013). 26
Şekil 3.7 Kubbetü's-Sahra planı ve geometrik açılımı (Kılıçoğlu ve Kara Pilehvarian, 2017) 28
Şekil 3.8 Kubbetü's-Sahra, sistem kesiti ve oran analizi (Richmond, 1924) 29
Şekil 3.9 Çift cidarlı kubbe strüktürü (Richmond, 1924) 30
Şekil 3.10 Kubbe kasnak planı (Richmond, 1924) 30
Şekil 3.11 Kemer - kiriş kesiti ve sütun kesiti (Richmond, 1924)..... 31
Şekil 3.12 Kubbetü's-Silsile, plan ve kesit (Mostafa, 2017)..... 33
Şekil 3.13 Kubbetü's-Silsile, Mescid-i Aksâ, Kudüs (Mostafa, 2017) 33

Şekil 3.14 Aksa Mescidi, görünüş (Bozkurt, 2004) 34

Şekil 3.15 Aksa Mescidi orijnal planı (Yavuz, 1996) 35

Şekil 3.16 Aksa Mescidi, dönemlendirilmiş plan (Yavuz, 1996) 35

Şekil 3.17 Nahaviyye Medresesi, güney görünüşü (Ermumcu, 2021) 38

Şekil 3.18 Nahaviyye Kubbesi/Medresesi planı (Hawari, 2011) 39

Şekil 3.19 Nahaviyye Kubbesi/Medresesi tasviri, 18. yy ("Ottoman album (muraqqa'), with calligraphy, views of holy sites, and an Indian Ocean map", 18.yy) 39

Şekil 3.20 Nahaviyye Kubbesi/Medresesi (Hawari, 2011) 40

Şekil 3.21 Nahaviyye Kubbesi/Medresesi, ana kapı (Hawari, 2011)..... 40

Şekil 3.22 Mescid-i Aksâ, hava fotoğrafı (Matson (G. Eric and Edith), 1931).... 43

Şekil 3.23 Mescid-i Aksâ ve yakın çevresi minyatürü ("Ottoman album (muraqqa'), with calligraphy, views of holy sites, and an Indian Ocean map", 18. yy) 47

Şekil 3.24 Mescid-i Aksâ minyatürü, Sahra platformu, iç avlu detayı ("Ottoman album (muraqqa'), with calligraphy, views of holy sites, and an Indian Ocean map", 18. yy) 48

Şekil 3.25 Mescid-i Aksâ minyatürü, Sahra platformu, Ahmed Paşa Medresesi detayı ("Ottoman album (muraqqa'), with calligraphy, views of holy sites, and an Indian Ocean map", 18. yy) 49

Şekil 3.26 Mescid-i Aksâ minyatürü, Kayıtbay yapıları detayı ("Ottoman album (muraqqa'), with calligraphy, views of holy sites, and an Indian Ocean map", 18. yy) 51

Şekil 3.27 Mescid-i Aksâ minyatürü, Aksâ Mescidi detayı ("Ottoman album (muraqqa'), with calligraphy, views of holy sites, and an Indian Ocean map", 18.yy) 52

Şekil 4.1 Avlunun genel görünüşü (II. Abdülhamid Koleksiyonu, 1922) 59

Şekil 4.2 Kubbetü's-Sahra platformu, Ahmed Paşa (Kuzeybatı) ve (Kuzeydoğu) Halvetleri, Woodward, J. D., 1881 (Güzel ve Arslan Sevin, 2019) 63

Şekil 4.3 Mescid-i Aksâ avlusu, Barlett, W. H., 1847 (Güzel ve Arslan Sevin, 2019) 63

Şekil 4.4 Mescid-i Aksâ, Antonia Kulesi'nden (Matson (G. Eric and Edith), 1898a) 64

Şekil 4.5 Kubbetü's-Sahra, kuzeybatı görünüşü (Matson (G. Eric and Edith), 1898b) 64

Şekil 4.6 Kubbet-üs Sahra ve Güneybatı (Halveti) ("Eski Filistin Fotoğrafları...", 2018) 65

Şekil 4.7 Muhammed Amir Hücresi, güney görünüşü (Ermumcu, 2021)..... 67

Şekil 4.8 Muhammed Amir Hücresi kitabesi (Ermumcu, 2021) 67

Şekil 4.9 Muhammed Amir Hücresi, zemin kat planı (Natsheh, 2000b) 68
Şekil 4.10 Muhammed Amir Hücresi, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b) 68
Şekil 4.11 Kitas Halveti, güney görünüş (Ermumcu, 2021) 70
Şekil 4.12 Kitas Halveti kitabesi (Ermumcu, 2021) 70
Şekil 4.13 Kitas Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)..... 71
Şekil 4.14 Kitas Halveti, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b)..... 71
Şekil 4.15 Kitas Halveti, penecere üzerinde yer alan rumi kompozisyon (Ermumcu, 2021) 72
Şekil 4.16 Muhammed Amir Hücresi, kapı üzerinde yer alan rumi tepelik (Ermumcu, 2021) 72
Şekil 4.17 Perviz Halveti, güney görünüşü (Ermumcu, 2021) 73
Şekil 4.18 Perviz Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)..... 74
Şekil 4.19 Perviz Halveti, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b)..... 74
Şekil 4.20 Perviz Halveti kitabesi (Ermumcu, 2021) 74
Şekil 4.21 Muhammed Ağa Hücreleri, güney görünüşü (Ermumcu, 2021)..... 76
Şekil 4.22 Muhammed Ağa Hücreleri kitabesi (Ermumcu, 2021)..... 76
Şekil 4.23 Muhammed Ağa Hücreleri, zemin kat planı (Natsheh, 2000b) 77
Şekil 4.24 Muhammed Ağa Hücreleri, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b) 77
Şekil 4.25 İslam Bey Hücreleri, kuzeybatı görünüşü (Ermumcu, 2021)..... 78
Şekil 4.26 İslam Bey Hücreleri, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)..... 79
Şekil 4.27 İslam Bey Hücreleri, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b)..... 79
Şekil 4.28 İslam Bey Hücreleri, güneybatı görünüşü (Ermumcu, 2021) 80
Şekil 4.29 İslam Bey Hücreleri, kuzeybatı görünüşü (Ermumcu, 2021)..... 80
Şekil 4.30 Ahmed Paşa Kuzeybatı Halveti, güney görünüşü (Ermumcu, 2021) . 82
Şekil 4.31 Ahmed Paşa Kuzeybatı Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)... 82
Şekil 4.32 Ahmed Paşa Kuzeybatı Halveti, güneydoğu görünüşü (Ermumcu, 2021)..... 83
Şekil 4.33 Ahmed Paşa Kuzeybatı Halveti, güneybatı görünüşü (Ermumcu, 2021) 83
Şekil 4.34 Ahmed Paşa Kuzeydoğu Halveti, güney görünüşü (Ermumcu, 2021). 84
Şekil 4.35 Ahmed Paşa Kuzeydoğu Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b). 85
Şekil 4.36 Ahmed Paşa Kuzeydoğu Halveti, güneydoğu görünüşü (Ermumcu, 2021)..... 85
Şekil 4.37 Canpolatiyye Halveti, güney görünüşü (Ermumcu, 2021) 86
Şekil 4.38 Canpolatiyye Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)..... 87

Şekil 4.39 Canpolatiyye Halveti, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b) 87
Şekil 4.40 Ahmed Paşa Medresesi, batı görünüşü (Ermumcu, 2021)..... 89
Şekil 4.41 Ahmed Paşa Medresesi kuzeybatı görünüşü (Ermumcu, 2021) 89
Şekil 4.42 Ahmed Paşa Medresesi, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)..... 90
Şekil 4.43 Ahmed Paşa Medresesi, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b)..... 90
Şekil 4.44 Bayram Paşa Halveti, doğu görünüşü (Ermumcu, 2021) 91
Şekil 4.45 Bayram Paşa Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b) 92
Şekil 4.46 Bayram Paşa Halveti, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b) 92
Şekil 4.47 Bayram Paşa Halveti, batı görünüşü (Ermumcu, 2021) 93
Şekil 4.48 Arslan Paşa Odaları, güney görünüşü (Ermumcu, 2021) 95
Şekil 4.49 Arslan Paşa Odaları, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)..... 95
Şekil 4.50 Decânî Halveti, batı görünüşü (Ermumcu, 2021)..... 97
Şekil 4.51 Decânî Halveti planı (Natsheh, 2000b) 97
Şekil 4.52 Decânî Halveti kitabe detayı (Ermumcu, 2021) 98
Şekil 4.53 Sedânetü'l-Haram Halveti, güneybatı görünüşü (Ermumcu, 2021)... 99
Şekil 4.54 Sedânetü'l-Haram Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b) 100
Şekil 4.55 Sedânetü'l-Haram Halveti, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b) 100
Şekil 4.56 Sedânetü'l-Haram Halveti, güneybatı görünüşü (Ermumcu, 2021). 101
Şekil 4.57 Müezzinin Halveti, batı görünüşü (Ermumcu, 2021) 102
Şekil 4.58 Müezzinin Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b) 103
Şekil 4.59 Müezzinin Halveti, kuzeybatı görünüşü (Ermumcu, 2021)..... 103
Şekil 4.60 Güneybatı Halveti, batı görünüşü (Ermumcu, 2021) 104
Şekil 4.61 Güneybatı Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b) 105
Şekil 4.62 Güneybatı Halveti, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b) 105

Şekil A.1 Sünbülî Âsitanesi hakkında belge ("BOA, HAT (1588/30)") 121
Şekil A.2 Mescid-i Aksâ hakkında belge ("BOA, A.DVNSMHM.d (5/191)").....122

TABLO LİSTESİ

Tablo 4.1 Yapıların orijinal dönem bilgi tablosu 60
Tablo 4.2 Yapıların orijinal dönem bilgi tablosu (devamı)..... 61

HARİTA LİSTESİ

Harita 3.1 Kudüs ve Mabet'in vaziyet planı (Roitman ve Laderman, 2003) 21
Harita 3.2 Emevi dönemi, Kudüs haritası (Bahat, 1996) 26
Harita 3.3 Mescid-i Aksâ planı (Mostafa, 2017) 27
Harita 3.4 Eyyûbî yapılarını gösterir harita (Hawari, 2011) 37
Harita 3.5 Memlük dönemi, Mescid-i Aksâ çevresinde yer alan Memlük yapıları (Galor ve Bloedhorn, 2013) 42
Harita 3.6 Ordnance Servey of Jarusalem üzerinde iç avluyu çevreleyen yapıların gösterimi (Wilson, 1865) 55
Harita 3.7 Mescid-i Aksâ, harita detayı (Pierotti, 1860) 56
Harita 3.8 Mescid-i Aksâ, harita detayı (Pierotti, 1888) 57

Harita A.1 Jacotin'in Mısır ve Filistin haritası, 1799 (Jacotin, 1818)..... 115
Harita A.2 Kudüs haritası, 1835 (Catherwood, 1835)..... 116
Harita A.3 Ordnance Survey of Jerusalem -I, 1835 (Wilson, 1865)..... 117
Harita A.4 Ordnance Survey of Jerusalem -II, 1835 (Wilson, 1865)..... 118
Harita A.5 Kudüs haritası, 1860 (Pierotti, 1860)..... 119
Harita A.6 Mescid-i Aksâ haritası, 1888 (Pierotti, 1888)..... 120

ÖZET

MESCİD-İ AKSÂ İÇ AVLUSUNU ÇEVRELEYEN YAPILAR

Abdurrahman ŞİŞMAN

Mimarlık Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Nuran KARA PİLEHVARİAN

Tarih boyunca, pek çok medeniyet ve devlete ev sahipliği yapan Kudüs şehri, dinî, siyasi ve kültürel açıdan da en önemli merkezlerden biri olarak kabul edilmektedir. Özellikle İslam mimarisi dikkate alındığında Kudüs'ün çekirdeğinde yer alan Mescid-i Aksâ, Kudüs'ün fethinden sonra ilk ve en önemli örnekleri bünyesinde barındırma niteliği ile her zaman cazibesini korumuştur. Hz. Ömer dönemindeki fetihten sonra başlayan mimari hareketlilik Emeviler'in Şam bölgesini merkez hâline getirmesi ve Kudüs'e ayrı bir önem atfetmesi ile Kubbetüs-Sahra ve Kıble Mescidi gibi önemli yapıların inşa edilmesine zemin oluşturmuş ve bu şekilde Kudüs, İslam mimarlığı açısından ilkleri bünyesinde barındıran şaheserlere kavuşmuştur. Tekrar eden Haçlı seferleri sonrasında sırasıyla Eyyûbî, Memlük ve Osmanlı Devleti Kudüs'te hâkimiyet kurmuştur.

Osmanlı Devleti, hâkimiyeti altına aldığı pek çok merkezde olduğu gibi Kudüs ve Mescid-i Aksâ'da da çok sayıda mimari eser ortaya koymuştur. Yaptığı tamirlere ilaveten mescit, tekke, çeşme gibi eserler yaptırmıştır. Bu yapılar arasında bulunan ve Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen yapılar adet bakımından Osmanlı döneminde inşa edilen en yüksek orana sahip yapı türü olması ile dikkat çekmektedir. Sayısı 15 olarak tespit edilen bu yapıların tümü Mescid-i Aksâ'da, Kubbetü's-Sahra'nın üzerinde yer aldığı yükseltilmiş platform çeperinde yer

almaktadır. Neredeyse tümü iki katlı, iç mekânları tek ya da birden fazla oda şeklinde kurgulanmıştır.

Literatürde yer alan bazı kaynaklarda bu yapılar halvet başlığı altında sınıflandırılmaktadır. Ancak Osmanlı mimarlık tarihi literatüründe halvet kavramı daha çok halvethane ile özdeşleşmiş olarak tarikat yapıları ile gündeme gelmektedir. Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen bu yapıların boyutları, sayısı, özelleşmiş işlevleri ve ayrıca tekil hücrelerin bir merkez etrafında yerleştirilmiş bulunmaları, onları sadece halvethane olarak tanımlamayı güçleştirmektedir. Bu tezde tümü Osmanlı döneminde inşa edilmiş bu yapıların mimari özellikleri, vakfiyelerinde ve sicil kayıtlarında yer alan asli işlevleri ve banileri incelenerek tipolojik, işlevsel ve tarihî yönleri tespit edilmeye, Osmanlı mimarlığındaki diğer yapı türleri ile mukayese edilerek özgün ve benzer nitelikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Osmanlı Mimarisi, Mescid-i Aksâ, Halvet, Hücre.

ABSTRACT

BUILDINGS SURROUNDING THE INNER COURTYARD OF MASJID AL-AQSA

Abdurrahman ŞİŞMAN

Department of Architecture

M.Sc. Thesis

Supervisor: Prof. Dr. Nuran KARA PİLEHVARİAN

The city of Jerusalem, is considered to be one of the most important centres in terms of religion, politics and culture. Especially the Masjid al-Aqsa, which is located in the core of Jerusalem, has always maintained its charm with its first and most important examples of Islamic Architecture following the conquest of Jerusalem by Muslims. The architectural activity that had started just after the conquest, became a basis for the construction of important structures such as the Dome of the Rock and the Al-Aqsa Mosque, since the Umayyads established their centre in Damascus region and attached a special importance to Jerusalem. After the Crusades, Ayyubids, Mamluks and later the Ottoman Empire established dominance in Jerusalem.

A considerable number of architectural works have been built in Jerusalem and Masjid al-Aqsa during the Ottoman Period as was the case for other regions under its rule. In addition to repairing and reconstructing existing buildings, Ottomans also built new structures such as masjids, dervish lodges and fountains. Among these structures, buildings surrounding the inner courtyard of Masjid al-Aqsa attract attention as they have the highest rate of construction in the Ottoman period in terms of quantity.

In the literature of Ottoman Architectural History, the concept of seclusion (khalwa) comes to the fore with Dervish lodge and zawiyahs as it is mostly identified with the “halvethane”. However, the size and number of these buildings in Masjid al-Aqsa and their specialized functions, as well as the fact that buildings are placed around a centre in succession, make it difficult to define them as just a seclusion cell. In this thesis, the architectural features of the buildings surrounding the inner courtyard, which were built in the Ottoman Period, and their original functions endowed with their foundations, and the patrons of the so called foundations will be examined.

Keywords: al-Quds, Ottoman Architecture, al-Masjid al-Aqsa, Khalwa, Hujra.

1
GİRİŞ

1.1 Literatür Özeti

Yabancı literatürde Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen yapıların genellikle halvet olarak gruplandırılmış olması sebebiyle bu çalışmada, Mescid-i Aksâ'nın tarihçesi ve mekânsal örgütlenmesi ile ilgili çeşitli eserler ve yapılarla beraber hücre ve halvethaneler de incelenmiştir. Hücre ve halvethanelere bağlı olarak tasavvuf, çile, uzlet gibi kavramların yanında Kutsal Tapınak, Harem gibi kavramlar da ele alınmış, bunlarla bağlantılı eser ve makaleler irdelenmiştir. Mescid-i Aksâ'nın tarihi ilgili eserlerden İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası olmak üzere taranmıştır. Osmanlı öncesi ve Osmanlı sonrası olmak üzere iki başlıkta araştırma konusu edilen İslamiyet sonrası dönem için eser ve kaynaklar ayrıca araştırılmıştır.

İslam Ansiklopedisi'ndeki maddeler başta olmak üzere, Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen yapılar hakkında en kapsamlı çalışmayı yapan ve halvet terimini bu yapılar için bir üst başlık olarak kullanan Y. Natsheh'in yazarlarından biri olduğu *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517-1917* adlı eserde bulunan "The Architecture of Ottoman Jerusalem" adlı bölüm ve katalog çalışması, Kudüs tarihi hakkında Galor ve Bloedhorn'un *The Archaeology of Jerusalem: from the Origins to the Ottomans* kitabı, Galor ve Avni'nin editörlüğünü yaptığı *Unearthing Jerusalem: 150 Years of Archaeological Research in the Holy City* eseri ve Tanman'ın *DİA* maddelerinin yanı sıra İstanbul tekkeleri hakkındaki doktora tezi, çalışmamızın temel kaynakları arasında yer almaktadır. Ayrıca Osmalı'nın sosyal, ilmî ve idari açıdan 18. yy.da Kudüs'teki faaliyetlerini içermesi açısından A. Steih'in doktora tezinden ve diğer yayınlarından istifade edilmiştir.

Mescid-i Aksâ'nın iç avlusunu çevreleyen yapılara dair çeşitli arşiv belgeleri araştırılmıştır. Gerekli noktalarda bu yapılar ile ilgili BOA'nde yer alan belgeler kullanılmıştır.

Chester Beatty Dijital Koleksiyonu'nda bulunan ve ilk defa bu tez kapsamında değerlendirilecek olan, 1730-54 yıllarına tarihlenen bir Mescid-i Aksâ minyatürü detaylı olarak yorumlanmıştır. Ayrıca mimari yapıların analizlerini gerçekleştirmek için eski çizimler ve haritalar, gravürler, II. Abdülhamid ve LOC arşivinde yer alan fotoğraflar da incelenmiştir. Bunlar arasında özellikle Catherwood, Wilson ve Pierotti'nin 19. yy haritaları detaylı olarak analiz edilmiştir. Mescid-i Aksâ halvet yapılarının 2021 yılındaki güncel durumlarının tespiti için Ermumcu'nun fotoğraf koleksiyonundan yararlanılmıştır.

Ancak literatürde halvet olarak tanımlanan, Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen bu yapıların bir kısmının işlevlerinin net olmaması, farklı dönemlerde eğitim, kıraat, itikâf, tasavvuf faaliyeleri, konaklama ve Harem hizmetleri için kullanılmış olması bu konuda yapılacak detaylı araştırmalara ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

1.2 Tezin Amacı

Bu tez kapsamında, Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen yapılar ile ilgili –özellikle Türkçe literatürde– yeterli çalışmanın bulunmaması ve isimlendirme konusundaki karmaşa sebebiyle yayımlanmış çalışmalardan istifade ederek var olan bilgilerin sunulması, ilgili kavramların araştırılması ve arşiv belgeleriyle desteklenerek literatüre katkı sağlanması ve bu alandaki boşluğun doldurulması amaçlanmıştır.

Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen yapılar literatürde halvet olarak da tanımlanmaktadır. Bunun için, başlangıç olarak hücre ve halvet gibi kavramların ele alınması uygun görülmüştür. Dinî yapılar ve tasavvuf geleneği incelenerek hangi tür yapılarda çile çıkarmak için özelleşmiş hücre ve halvethanelerin yer aldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu yapılarda yer alan halvethanelerin tipoloji, düzen ve boyutları irdelenmiştir.

Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen yapıların özelliklerinin anlaşılabilmesi için Mescid-i Aksâ'nın tarihçesi İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası olmak üzere detaylı olarak incelenmiştir. Hz. Ömer dönemindeki fetihten sonra başlayan imar faaliyetlerinin farklı İslam devletlerinin iktidarı boyunca nasıl geliştiği izlenmeye çalışılmıştır. Tezin ana konusu olan Osmanlı dönemine gelindiğinde Mescid-i

Aksâ'da yapılan onarım ve imar faaliyetleri araştırılmış, Harem'in Osmanlı dönemindeki genel görünüşü ve mimari ortamı ortaya konulmuştur.

Osmanlı döneminde Mescid-i Aksâ'nın organizasyonu, kullanımı ve mimari karakteri, hakkında az bilgi bulunan konulardan biridir. Bu sebepten, Mescid-i Aksâ'da yapılan imar faaliyetlerinin yoğunlaştığı alanların tespit edilmesi ve yapıların mimari özellikleriyle işlevlerinin ortaya konulması için kaynaklar ışığında çeşitli çıkarımlar yapılmıştır. Osmanlı döneminde inşa edilen Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen yapıların tipolojik özellikleri, isimlendirme problemleri, işlevleri ile ilgili bilgi yetersizlikleri ve Mescid-i Aksâ'nın tümü içerisinde karşılık geldiği konum irdelenerek Chester Beatty'de yer alan 1730-54 tarihli minyatür başta gelmek üzere çeşitli bilgi ve belgeler ışığında ortaya konulmuştur.

Dördüncü bölümde yer alan katalog çalışması başta olmak üzere, tezin genelinde Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen yapıların isimlendirilmesinde literatürdeki genel kullanıma ve Y. Natsheh'in isimlendirmesine bağlı kalınmıştır. Bazı gerekli durumlarda bu yapılar için kullanılan "halvet yapıları" tabiri anlatımdaki karışıklığı engellemek için tercih edilmiştir.

1.3 Hipotez

Kudüs ve Mescid-i Aksâ tarih boyunca dinî, siyasi ve kültürel açıdan en önemli mekânlar arasında kabul edilmiştir. Bu mekânın hâmiliğini yapmak devletler açısından bir prestij olarak görüldüğü gibi dinî açıdan bireylerin Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etme, oradaki manevi iklimden istifade etme ve Mescid-i Aksâ'da hizmet etme gayeleri de her dönem devam etmiştir. Bunun bir yansıması olarak Osmanlı döneminde de Kudüs ve Aksâ'daki imar ve ihya faaliyetleri sürdürülmüştür.

Mescid-i Aksâ'nın tümü ele alındığında en kıymetli yapılardan biri olan Kubbetü's-Sahra'nın merkezde, yükseltilmiş bir satıh üzerinde yer aldığı görülmektedir. Evliya Çelebi'nin (2010), "Sahra Haremi" olarak tarif ettiği bu iç avlu etrafında yer alan yapılar tipolojik ve işlevsel olarak dikkat çekmektedir. Karakteristik olarak yapıların tümünün bu platform çeperinde yer alması, Mescid-i Aksâ avlusunun alt sathı ile Kubbetü's-Sahra Haremi arasında köprü oluşturacak şekilde iki kat olarak

kurgulanması ve yerleşim dağılımı, merkezde yer alan Sahra alanının daha da belirgin hâle gelmesini ve bir iç avluya dönüşmesini sağlamıştır.

Dönemin önemli yerel veya merkezdeki idarecileri tarafından inşa ettirilen bu yapılar münferit vakfiyelere sahiptir ve genel manada Osmanlı mimari usullerine göre yaptırılmıştır. Aksâ içindeki ihtiyaçlar da gözetildiğinde bu durumun gelişimindeki sebepler arasında Mescid-i Aksâ'nın maneviyatından istifade etmek ve oraya hizmette bulunmak da yer almaktadır. Burada dikkate alınması gereken durum, Osmanlı Devleti'nin uygulamaları bağlamında inşa edilecek yapıların hem merkezdeki dinî yapılarla hem de bölgede Sultan'ın inşa ettirdiği yapılarla yarışmayacak ölçülerde olmasıdır. Bir diğer önemli husus ise özel vakfiyelerle tanımlanmış alanlara yapılan ilavelerde önceki vakfiyeyi dikkate alma, zedelememe durumu ve bu konudaki hassasiyettir.

Osmanlı döneminde Kudüs'te ilmî ve idari görevlerde daha öncesinde olduğu gibi meşhur aileler istihdam edilmektedir. Ancak 18. yy başlarındaki faaliyetlerden Osmanlı idaresinin Kudüs'teki işleyişi kontrol edebilmek için bazı görevlendirme tercihlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle merkezî yönetimle problem yaşayan veya sufi gelenek gibi Osmanlı'nın temel yaklaşımlarına muhalefet eden kişilerin terfi ettirilmediği, onların yerine Kudüs dışındaki ilmî merkezlerden gelen şeyh ve âlimlerin vazifelendirildiği görülmektedir. Bu şeyh ve âlimlerin Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen yapılarda istihdam edilmesi de merkezî otoritenin Kudüs'teki yapıyı organize etmesinin bir aracı olarak uygulanmaktadır (Steih, 2018).

Mescid-i Aksâ'da müstakil olarak inşa edilen bu yapılar her ne kadar halvet başlığı altında gruplandırılmış ise de "halvet", özellikle Osmanlı mimarlık tarihi terminolojisindeki kullanımları sebebi ile karışıklığa yol açmaya müsait bir tanımlamadır. Mescid-i Aksâ'da yer alan bu yapılar konumları, ebatları ve üslupları ile her ne kadar tipolojik ortaklık gösterse de işlevlerindeki çeşitlilik de dikkat edilmesi gereken bir unsur olarak görülmektedir. Neredeyse yarısının orijinal işlevi hakkında net bir bilgi bulunmamasına karşın asli işlev olarak vakfiyesinde, sevabı sahibine bağışlanmak kaydı ile, kıraat/dua bulunan halvetlerin sayısı görece fazladır. Bunları eğitim işlevine sahip halvetler takip

etmektedir. Ayrıca tasavvufi faaliyetlerle ilişkili olduğu düşünülen halvetler de bulunmaktadır. Bazı yapıların ise Mescid-i Aksâ hizmetlerinde kullanıldığı bilinmektedir. Kayıt edilmiş bu işlevlerin yanı sıra özellikle sonraki dönemlerde Aksâ'daki halvetlerin baskın işlevinin hacılar ve dervişler için konaklama olduğu görülmektedir. Vakfiyelerinde tanımlanmış işlevlerin asgari yükümlülükleri ifade ettiği de düşünüldüğünde bu yapıların genel manada ilim, tasavvufi faaliyet, kıraat, itikâf/halvet, konaklama gibi fonksiyonları topladığı söylenebilir.

Hipotezimiz, tezin ikinci bölümünde yer alan hücreler ve anlam yakınlığı açısından hususi olarak ele aldığımız halvethaneler ile yapılan mukayese sonrası Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen yapıların gerek mimari özellikler açısından gerekse işlevsel olarak halvethane tanımı ile sınırlandırılamayacağıdır. Ancak bu yapıların bazı odalarında/hücrelerinde itikâf ve halvet işlevleri yerine getirilmektedir. Ayrıca Mescid-i Aksâ halvet yapılarının, farklı dönemlerde ve bölümlerinde birçok işlevi toplaması açısından konaklama amaçlı inşa edilmiş ribatlar ile de benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak boyutları ve plan düzeni itibarıyla bu yapılar ribat gibi net bir tipolojiyi tarif etmemektedir. Osmanlı'nın bu yapılarda vazifelendirdiği kişilerin özellikleri ve Kudüs'teki ulemanın çoğunun aynı zamanda tarikat mensubu da olmaları bu yapıların bir kısmının medrese ve tekke/zaviye işlevi de gördüğünü göstermektedir. 18. yy tarihli minyatürden de anlaşılacağı üzere Mescid-i Aksâ üzerinde yer alan bir iç avluyu daha da tanımlı hâle getiren bu yapılar Sahra platformunun eğitim, itikâf, halvet, konaklama ve Harem hizmetleri ile donatılmasına zemin hazırlamaktadır.

2
HÜCRE - HALVETHANE

2.1 Etimoloji ve Tarif

Osmanlı mimarlığında, eğitim yapılarından askerî ve dinî yapılara kadar pek çok mimari eserde çeşitli destek ve özelleşmiş işlevler için kullanılan hücreler, büyük ölçekli yapılarda ana mekânın içindeki küçük bölümlere veya ribat, medrese, tekke gibi yapılarda ana bölüme bağlı, bir merkez etrafında sıralanarak müstakil bir bölüm oluşturmak kaydı ile avlu sınırlarını tanımlayan yapı birimlerine denilmektedir. Temel olarak bulundukları yapılarla ilişkili işlevlere sahip bu birimler medrese hücresi, ribat hücresi, dedegân ve derviş hücreleri, halvethane şeklinde isimlendirilmektedir. Hücreler ve özel olarak halvet yapıları etrafında şekillenen bu araştırmada, hücre, çilehane, halvethane olarak adlandırılan özelleşmiş yapı birimleriyle, tümü Osmanlı döneminde inşa edilmiş olan, literatürde halvet/halve yapıları olarak adlandırılan Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen yapılar arasında işlev ve tipoloji açısından mukayese yapılmıştır.

2.1.1 Hücre

Hücre (حجرة) kelimesi Arapça taş, taşlaşmak manasına gelen (حجر) kökünden türetilmiş olup genel manada küçük ve dar oda anlamına gelmekte ve dışarı ile ilgisi az olan küçük mekânsal birimleri tarif etmektedir (Mustafa ve Zeyyât, 2004a). Genel anlamı itibarıyla hücre kelimesi bir mekânın işlevini tanımlamaktan ziyade boyutları ve dışarısı ile ilişkisini ifade etmektedir. Diğer İslam ülkelerinde bu birimleri tarif etmek için hücre yerine beyt (بيت), özellikle tarikat yapılarında ise halvet/hilve (خلوة) kelimesinin kullanımına rastlanmaktadır (Tanman, 1998). Medrese gibi ağırlıklı olarak eğitim işlevine mahsus yapılarda talebelerin kalması için konumlandırılmış hücreler medrese hücreleri olarak tarif edilirken karmaşık işlev barındıran yapılarda hücreler işlevlerine göre de adlandırılmaktadır. Tasavvuf eğitimi merkezleri olan tekkelerin en gelişmiş mimari örneklerini oluşturan mevlevihanelerde yer alan dedegân hücreleri, Mevlevilikte 1001 gün

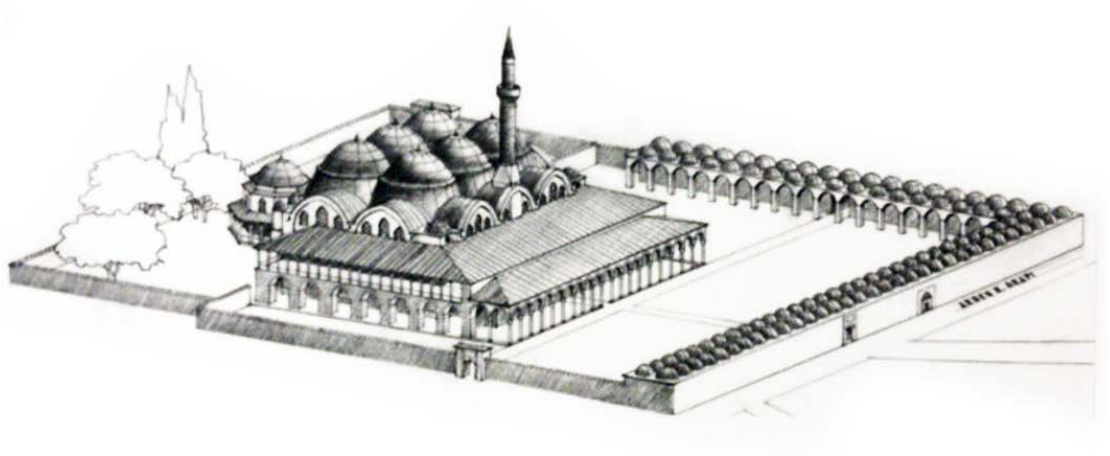
süren çileyi tamamlayan ve tekkede ikamet eden dervişlerin barınması için inşa edilen odalara denilmektedir (Şekil 2.1). Burada meskûn olan dedeler de hücrenişin olarak anılmaktadır. Postnişin, bu hücrenişinler arasından seçilmektedir (Tanrıkorur, 2012). Muhkem dergâhlarda yönetici kadro olarak hizmette bulunan zakirbaşı, imam, ferraş, çerağcı, paşmakçı, kapıcı gibi hizmetnişinlerin kullanımına tahsis edilmiş odalar ve ayrıca halvethaneler bulunmaktadır. Bunun yanında meskûn dervişler için hücreler de genellikle sıralı şekilde yer almaktadır. Medreselerden farklı olarak derviş hücreleri tek bir dervişe, hususi olarak zikir, eğitim, rabıta gibi işlerin yanında zanaat ve sanatı ile meşgul olması için tahsis edilmektedir. Medreselerde ise her bir hücre iki talebeye tahsis edilmektedir (Tanman, 1990).



Şekil 2.1 Dedegân Hücresi (Pala Azsöz, 2018)

Hücre olarak tanımlanan pek çok alt birime sahip yapı türlerinden biri olan ribatlar ise başlangıçta askerî amaçlı olarak sınır bölgelerinde karakol vazifesi görmekteyken İslam'ın yayılması ve bu bölgelerdeki tehlikenin sona ermesi sebebiyle 9. yy.dan itibaren askerî işlevlerini eğitim, zikir ve riyazete bırakmıştır. Bu değişimde etkili olan sebeplerden biri de ribatlarda konaklayan ve cihat için oluşturulan birliklerde dervişlerin de bulunmasıdır. (Tanman, 1997a). Ayrıca 10. yy.dan itibaren dönemin imkân sahipleri tarafından Mezopotamya ve Arap Yarımadası'nda, Mekke, Medine ve Kudüs'te yolcular, sûfiler, ihtiyaç sahipleri ve hanımların konaklaması için hususi ribatlar tesis edilmiştir (Arapoğlu, 2020).

Piyale Paşa Külliyesi (1573) restorasyonunu anlatan 2011'de yayımlanmış *Piyale Paşa Camii 2005-2007 Restorasyonu* başlıklı kitapta yer alan Baha Tanman'ın (2011) "Piyale Paşa Külliyesi'nin Yerleşim Düzeni ve Mimarisi" başlıklı makalesinde, restitüsyonda da gösterildiği üzere, medrese ve tekkenin aynı avlu etrafında bulunduğu, sıralı hücrelerde kalan medrese ve tekke sakinlerinin bazı mekânları ortak olarak kullandığı bilgisi yer almaktadır ve bu durumun Piyale Paşa Külliyesi'nde alışılmadık bir örnek oluşturduğundan bahsedilmektedir (Şekil 2.2). Bu konuyu açıklamaya uygun bir örnek de Kepenekçi Medresesi'nde müderris olarak görev yapan Sarhoş Bali Efendi'nin müderrislik ve sufilik mesleklerini beraber yürütmesidir. Halveti şeyhi Ramazan Efendi'ye intisabından sonra tarikat eğitimine başlamış olmasına rağmen müderrislik vazifesini bırakmasına müsaade edilmeyen Bali Efendi'nin, dersler için medreseye geçtikten sonra tekrar tekkedeki hücresine döndüğü bilinmektedir. Özellikle 16. yy.da şeyhlerin tasavvuf yoluna giren müderrislere farklı terbiye usulleri uygulayıp imkân tanımaları ulema sınıfında tasavvufa olan ilgiyi artırmıştır (Bölükbaşı, 2018).

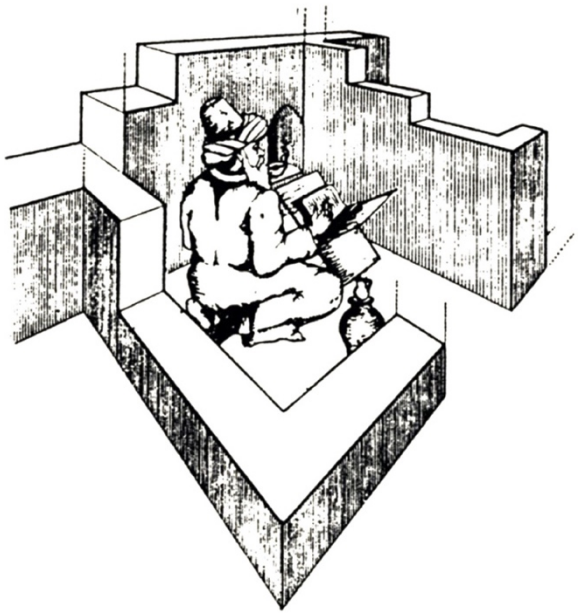


Şekil 2.2 Piyale Paşa Külliyesi restitüsyonu, medrese ve tekke bölümleri (Tanman, 2011)

2.1.2 Halvethane

Halvet (خلوة) kelimesi, Arapça halâ (خلا) kökünden gelmekte ve sözlükte kendisiyle ya da bir başkasıyla yalnız kalma mekânı olarak tanımlanmaktadır (Mustafa ve Zeyyât, 2004b). Dinî terminolojide ilmî disiplinlere göre farklı anlamlar ifade eden

halvet kelimesinin meşhur olan anlamı sufi gelenekle ortaya çıkmıştır. Tasavvufi terim olarak halvet, özellikle 15. yy.dan sonra kurumsallaşan tarikatlar döneminde bir şeyhin gözetimi altında halvethanede bulunarak erbain çıkarma[1] ritüeline denilmekle beraber, zühd dönemini de kapsayacak şekilde hatalardan muhafaza olmak ve dikkatini ibadete yoğunlaştırmak için insanlardan uzak yerlerde yaşamayı tercih etmek anlamında kullanılmıştır (Uludağ, 1997). Mevlevilik ve Nakşibendilik gibi tarikatların terbiye sistemlerinde halvet uygulamasının azaldığı, dönüştüğü ve yorumlandığı görülmektedir. Halvet-uzlet ekolünden farklı olarak sohbet-hizmet sistemini tercih eden bu tarikatlar hizmetin daha faziletli olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Mevlevilikte dergâhta yapılan hizmet çile yerine geçerken Nakşibendilikte de hizmet ederken halvet hâlini yaşamak şeklinde açıklanan "halvet der encümen" (halk içinde uzlet) görüşü temel ilkelerden biri hâline gelmiştir (Uludağ ve Eraydın, 1995).



Şekil 2.3 Halvethane (Tanman, 1997b)

Halvethaneler kişilerin ve özellikle dervişlerin nefislerini terbiye etmek ve tefekkür kastı ile oluşturulmuş, ancak bir kişinin namaz kılarken ayakta durabileceği yükseklikte ve bağdaş kurup oturabileceği genişlikte dar ve karanlık odalardır.

[1] Erbain: "Sâlikin kırk gün süreyle özel bir mekânda inzivaya çekilip kendisini ibadete vermesi anlamında tasavvuf terimi" (Uludağ ve Eraydın, 1995).

Halvete giren kişinin, hiç kimse ile konuşmamak şartıyla sadece abdest tazelemek ve namazları cemaatle kılma şartını yerine getirmek için halvethaneden çıkması söz konusu olduğundan tarikat yapıları ve camilerde yer alan bu mekânların, mescit olarak da kullanılan tevhidhâne ve harim bölümleriyle doğrudan bağlantılı biçimde, fakat diğer mekânlar ve dış ortam ile ilişkisi olmadan kurgulandığı görülmektedir (Tanman, 1997a) (Şekil 2.3).

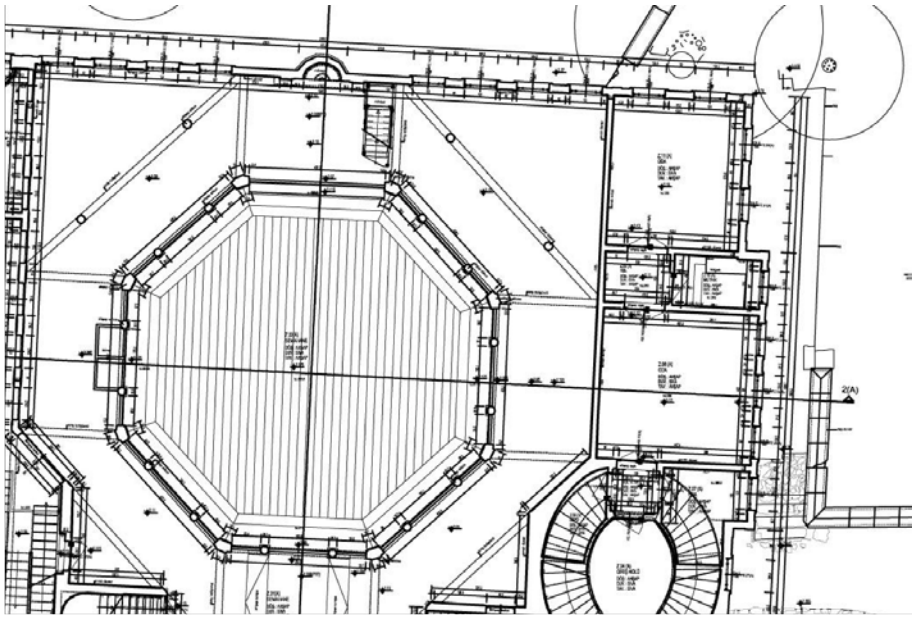
2.2 Bağlı Oldukları Ana Yapıya Göre Halvethaneler

Dinî mimarinin farklı türlerinde yer alan halvethanelerin tipolojisinin belirlenmesi için yeni çalışmalara ihtiyaç vardır. Literatürdeki bu eksiklik sebebiyle halvethaneleri bağlı oldukları ana yapıya göre sınıflandırmayı tercih etmek daha doğru olacaktır. Erken dönemlerden itibaren halvet işlevi için kullanılan mekânların daha çok mağara, oyuk benzeri küçük mekânlar olduğu görülmektedir. Çile/halvet işlevinin kurumsallaşmasının yanında itikâf gibi işlevler için de kullanılan bu tipteki mekânlar camiler içinde de yer almaktadır. Tasavvuf eğitiminin merkezleri olarak kurulan tekke ve hangâhlarda ise bu mekânlar ya programın bir parçası olarak dâhil edilmiştir ya da tekkenin mimarisinin merkezinde yer alan ve onu şekillendiren bir unsur olarak dikkat çekmektedir. Ribat gibi farklı işlevleri bir arada toplayan yapı türü içinde de halvethanelerin yer aldığı bilinmektedir.

Farklı yapı türlerinde oluşturulan küçük hücresel mekânların, sultanlar veya eşrafın o mekânın manevi ikliminden istifade etmesi için ve hususi kullanımlarının şartlarını sağlaması için sonradan eklendiği de görülmektedir. Osmanlı padişahlarının dinî öneme sahip mekânlara, cami ve hususiyetle tekkelere olan ilgisi de bu bağlamda düşünülmektedir. Birçok padişah bu mekânlara ziyarette bulunup şeyhler ile görüşmüş, tekke sakinlerine ikramda bulunmuş ve tekkenin tadilatı/tamiri ile hususi olarak ilgilenmiştir. III. Selim ve II. Mahmud gibi padişahlar özellikle mevlevihanelere sık sık ziyaretlerde bulunmuşlardır. İstanbul'da yer alan Galata (Şekil 2.4, 2.5) ve Yenikapı Mevlevihanelerindeki hünkâr mahfilleri bu ziyaretlerin mekânsal yansımalarına işaret etmektedir (Tanrıkorur, 2000).



Şekil 2.4 Galata Mevlevihanesi, hünkâr mahfili (Şişman, 2021)



Şekil 2.5 Galata Mevlevihanesi planı (Özdemir, 2010)

Osmanlı padişahlarının zaman zaman çilehanelerde inzivaya çekildiği de bilinmektedir. İstanbul Sultanahmed Camii (1609-1620) hünkâr mahfili içinde Sultan I. Ahmed'in hususi olarak yaptırdığı çilehanesi bu grupta yer almaktadır. Bu çilehaneye, caminin mihrap duvarında yer alan pencereden geçilerek duvar içinden girilmektedir (Demirarslan, 2016). Ayrıca Sultan II. Selim tarafından yaptırılan ve bir Mimar Sinan yapısı olan Edirne Selimiye Camii'nde yer alan hünkâr mahfilinin güneyinde, içerisine dar bir geçitten ulaşılan 1,62 x 2,90 m ebatlarında bir hücre yer almaktadır (Çetinaslan, 2012). Bu hücrenin, itikâf için kullanıldığı düşünülmektedir (Tanman, 2001).

İstanbul'daki en önemli manevi merkezlerden biri olan Kocamustafapaşa'daki Sünbül Sinan Dergâhı da dönemin en önemli ziyaretgâhlarından biridir. BOA'nde bulunan bir belgeden İstanbul'daki en kıdemli Halveti tekkesi olan bu makamı ziyaret eden II. Mahmud'dan ziyareti sırasında tekkenin tamiratı için talepte bulunulduğu anlaşılmaktadır. Belgede, şeyh efendinin dervişleri adına teşekkürü ve dergâhın yaptırılacak tamirinde yalnızca yıkılma tehlikesinden uzak olmasının göz önünde bulundurulması, ziyaret sırasında gündeme gelmiş olan belki padişah ziyaret eder diye özel daireler yaptırılma mevzusunda gereksiz masraflardan kaçınılması ve vakfiyenin zedelenmemesi konusuna önem verilmesi talebinde bulunulduğuna dair bilgiler yer almaktadır (BOA, HAT, 1588/30).

İslam dini açısından en önemli üç mescitten biri sayılan Mescid-i Nebevi'de doğrudan imar faaliyeti yaptıran ilk Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'dır. Tadilat kapsamında sırasıyla Babu's-selam (1534), Babu'r-Rahme (1540), Babu'n-Nisa kapılarının yer aldığı duvarlar yıkılmış ve mermer kullanılarak yeniden inşa edilmiştir. Bu tadilat esnasında Şekliye Minaresi ve Şark duvarında yer alan minareler yıkılarak yeniden yapılmıştır. Daha sonra Süleymaniye Minaresi olarak anılacak olan bu minarenin altına Kanuni Sultan Süleyman'ın bir de halvet yaptırdığı bilinmektedir (Sarı, 2012).

Ayrıca 16. yy.ın ikinci yarısından itibaren Haremeyn'de inşa ettirilmiş irili ufaklı ribatlar dikkat çekmektedir. Şehrin değişik yerlerindeki bu ribatların sadece barınma değil aynı zamanda eğitim faaliyetleri için şeyh ve müderrislere tahsis edildiği görülmektedir. Tarikat şeyhlerine tahsis edilen bu mekânların aynı

zamanda birer tasavvufi merkez hâline getirildiği, müritlerin de bu mekânlara rağbet etmelerinin sağlandığı görülmektedir (Kurşun, 2017).

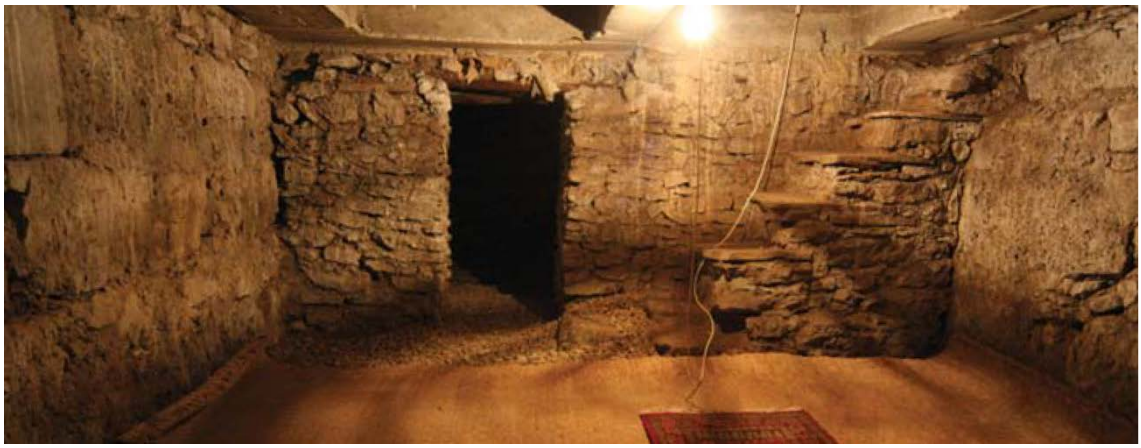
2.2.1 Bağımsız Halvethaneler

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Hira Mağarası'nda ve Hz. Musa'nın (a.s.) Tur Dağı'nda inzivaya çekilmesi gibi örnekler dolayısıyla dinî yaşamın bir parçası olarak sürdürülen uzlet uygulaması, tasavvufi hayatın tarikatlar şeklinde henüz kurumsallaşmamış olduğu devirlerde yaşayan sufilerin farklı mekânlarda halvete girmeleri şeklinde devam etmiştir (Tanman, 1997b). Örneğin Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, erken dönem sufilerin tercih ettiği şekilde, Konya Sille arasında yer alan bir Bizans manastırının (Akmanastır) yanında bulunan mağarada halvete girmiştir. Daha sonra bu alanda bir cami yapılarak vakfiye bağlanmıştır (Eyice, 2011).

2.2.2 Camilerdeki Halvethaneler

İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren ibadet, eğitim ve toplumsal işlevleri bir arada bulunduran yapı türü olarak merkezde yer alan camiler, ulu camilerden mescitlere kadar çok farklı ölçeklerde inşa edilmiştir. Kamusal olarak tüm kesimlerin kullanımına tahsis edilmiş camilerin bazılarında ise sonradan tarikatların kullanımına müsaade edilmiş yahut en başından itibaren bu ilişki üzerinden bir mimari düzenlemeye gidilmiştir (Eyice, 1993). Ramazan ayında itikâfa giren kişilerin kullanması için ya da hususi olarak çile çıkarmak isteyen dervişlerin istifade edebilmesi adına özelleşmiş küçük hücreler ve çilehanaler oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra Sultanahmed Camii gibi selatin camilerinde dahi sultanların kullanımı için çilehaneler yer almıştır (Demirarslan, 2016).

Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nin (1299-1300) öne çıkan yönü çilehanesinin özellikleridir (Şekil 2.6). Bey mahfilinin altındaki iki odalı halvethaneye yüksek basamaklı bir merdivenle inilmektedir. Kuzey tarafından geçilen bir de dehliz bulunmaktadır. Halvethaneler, zeminden 1,85 m derinlikte olan, eni 3,05 m, boyları 3,55 ve 4,95 m peş peşe iki hücre şeklinde kurgulanmıştır (Erdemir, 2001).



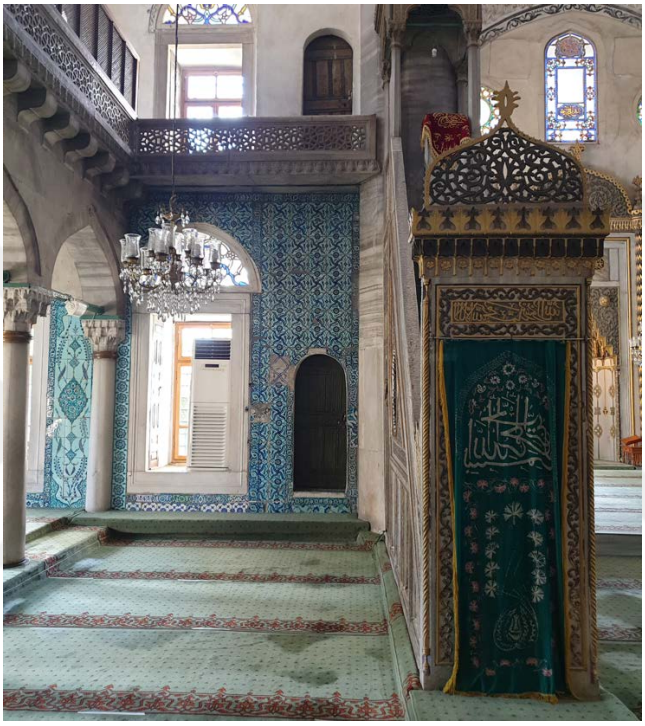
Şekil 2.6 Bey mahfilinin alt kısmında yer alan çilehane girişi (Efe, 2014)

Mimar Sinan'ın son eserlerinden biri olan Halvetî-Ramazanî yolunun merkezi konumundaki Ramazan Efendi Camii'nin (1586) güneydoğu cephesinde, harim penceresinden girişi olan bir halvethane yer almaktadır (Şekil 2.7). Genel tipolojinin aksine bu halvethanenin cami ile bütünlüğü yoktur ve kuzey cephesinden avluya bir çıkışı bulunmaktadır (Tanman, 1997b). Dede Efendi tarafından (1818-19) tamir ettirilen yapının kâgir olan halvethane kısmının kuruluşunda ahşap olduğu düşünülmektedir (Eyice, 1992).

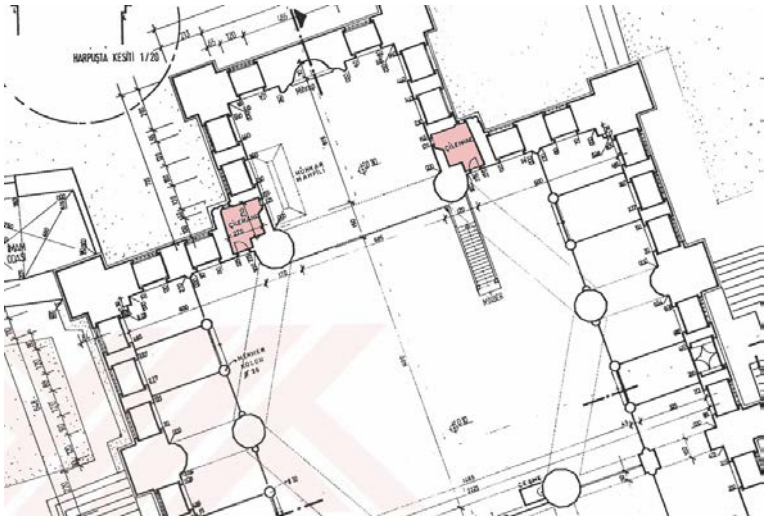


Şekil 2.7 Ramazan Efendi Camii halvethanesi (Şişman, 2021)

Halvethaneli camilere bir başka örnek olan Hekimoğlu Külliyesi'nin merkezi konumunda bulunan Hekimoğlu Camii (1734-35), aynı zamanda külliyenin içinde yer alan tekkenin tevhidhanesi olarak kullanılmaktadır. Cami içerisinde ikisi zemin katta, diğeri mahfilde yer almak kaydıyla harime açılan üç adet halvethane bulunmaktadır (Şekil 2.8, 2.9). Mihrap sofasının bağlandığı iki fil ayağının yanında bulunan halvethaneler 160 x 170 cm ölçülerindedir (Akgün Afacan, 1996).



Şekil 2.8 Hekimoğlu Ali Paşa Camii halvethaneleri (Şişman, 2021)

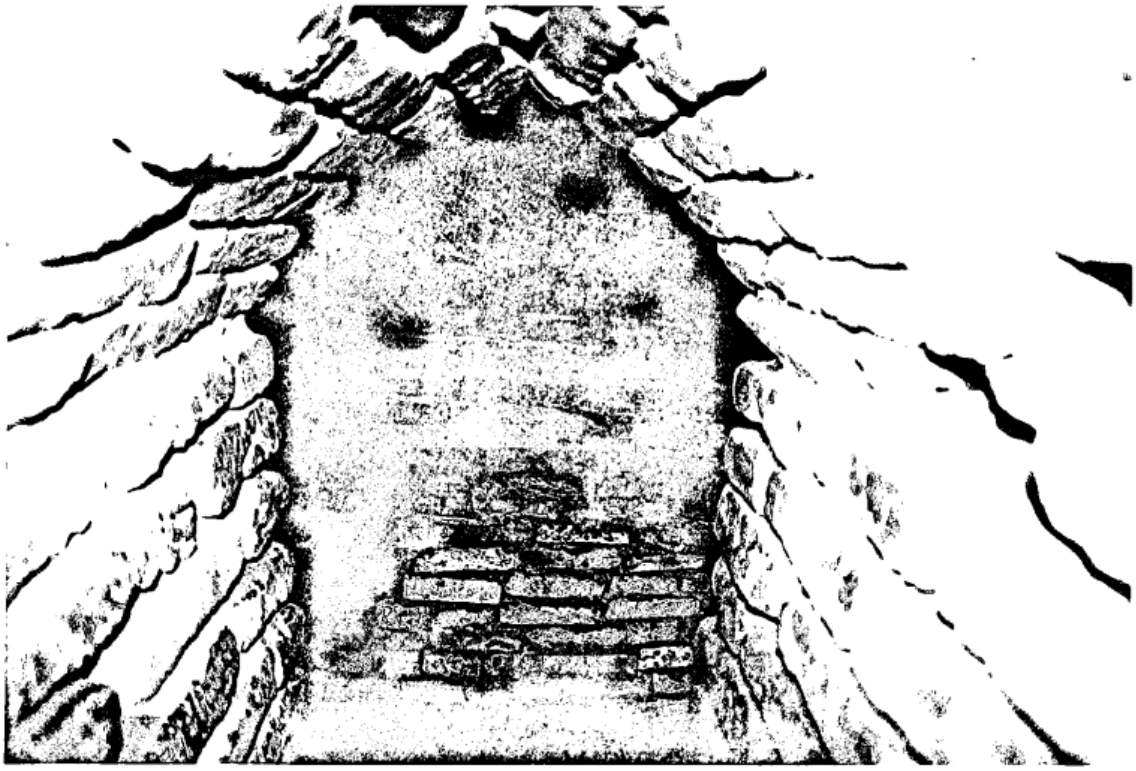


Şekil 2.9 Hekimoğlu Ali Paşa Camii, zemin kat planı (Akgün Afacan, 1996)

2.2.3 Tekkelerdeki Halvethaneler

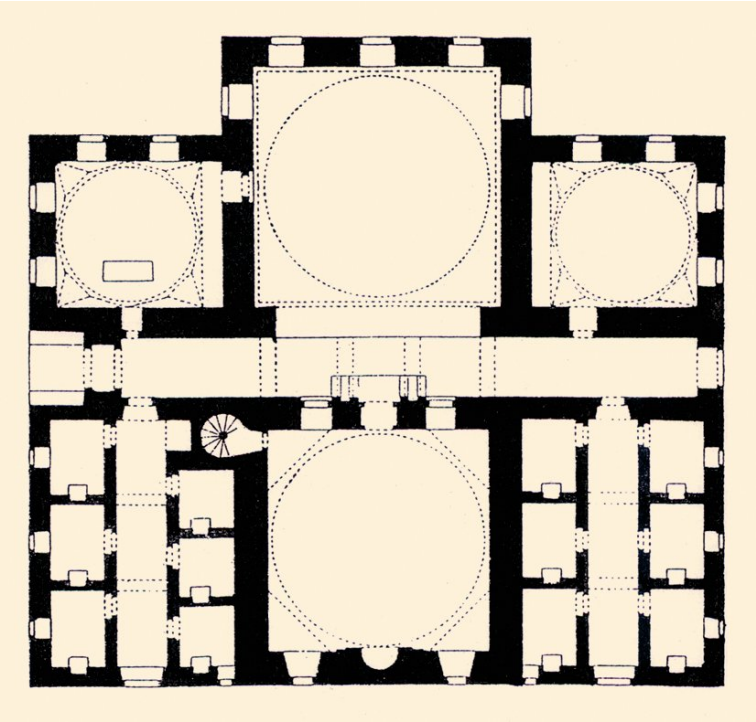
Tekke mimarisinde sıklıkla rastlanılan halvethanelerin kimi örneklerde yapının genel özelliklerini etkelemeyecek boyutlarda ve sayıda olduğu görünmekle beraber bazı örneklerde ise halvethaneler yapının biçimlenişini etkileyecek şekilde merkezinde ve müstakil mekânsal bir bölüm oluşturacak çoklukta karşımıza çıkmaktadır (Tanman ve Parlak, 1997). Tekkelerdeki halvethanelere örnek olması açısından farklı biçimlenişleri ile bazı yapılar seçilmiştir.

Türk-İslam tarihinin ilk ve en önemli sufilerinden biri olan Hâce Ahmed Yesevî'nin külliyesinde (14. yy) yer alan halvethaneler günümüze kadar gelmiş en eski örneklerden biri olarak kabul edilmektedir (Şekil 2.10). Hayatta iken yaptırdığı 175 x 175 cm ölçülerindeki kare planlı halvet hâlen ayakta olup bağlı olduğu "yurt" denilen dairesel planlı mescide girmek için yaklaşık 55 cm genişliğinde bir dehlizden geçilmesi gerekmektedir. Hâce Ahmed Yesevî, Hz. Peygamber'in sünnetine uymak için 63 yaşından sonra hayatını yer altında bu halvette geçirmiştir (Tanman, 1997b).



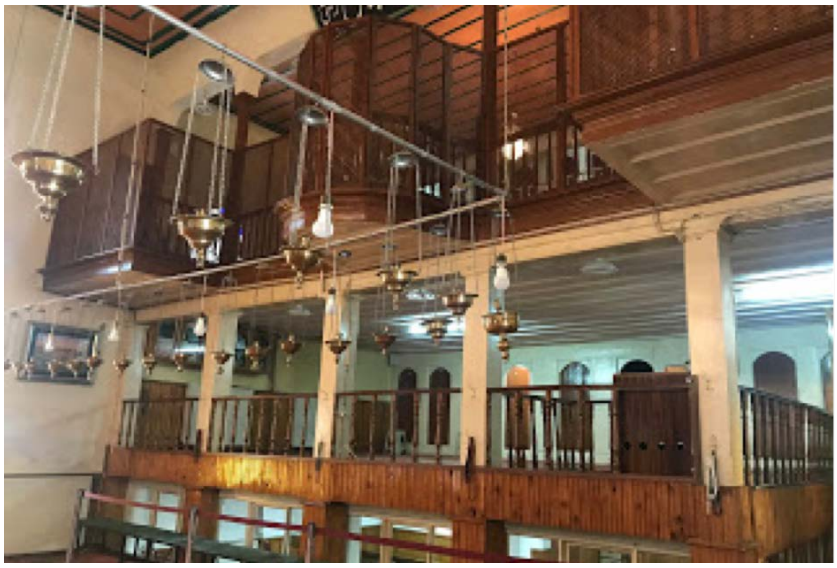
Şekil 2.10 Ahmed Yesevi Külliyesi içinde yer alan çilehane (Tekin, 2000)

Çilehane Tekkesi olarak da bilinen ve Anadolu'da Halvetîliğin ilk faaliyet merkezlerinden biri olan Amasya Yâkub Paşa Tekkesi (1412) ise halvethanelerin yapının merkezinde yer alarak karakterini oluşturduğu önemli örneklerden biridir (Şekil 2.11). Harimin iki yanına sıralanmış üçer, toplamda altı adet halvethane bulunmaktadır. 1,90 cm ölçüsünde kare planlı olan bu halvethanelerde, hücrelerde olduğu gibi ocak ve dolap nişi bulunmaktadır. Mihrap duvarına bitişik olan halvethaneler ve hücreler haricindeki dört adet halvethanede pencere bulunmamaktadır (Tanman, 1997b).



Şekil 2.11 Yâkub Paşa Tekkesi planı (Tanman, 2013)

Halvetîliğin Şabanîlik kolunun âsitanesi olarak büyük bir öneme sahip, içerisinde Şeyh Şabân-ı Velî'nin türbesinin de bulunduğu Şabân-ı Velî Külliyesi'nin (1580) cami-tevhidhanesi içerisinde 12 adet ahşap halvethane kuzey duvarı yönünde sıralanmaktadır (Şekil 2.12, 2.13). Ayrıca batı ve doğu kâgir beden duvarları içerisinde yer alan halvethaneler de bulunmaktadır (Eyüpgiller, 2010). Cami-tevhidhane içerisinde halvethaneleri kuzey duvarına yerleştirilmiş pek çok başka tekke örneğine rastlanmaktadır. Ancak bu yapıların bir kısmında yer alan halvethaneler, 1925'te tekkelerin kapatılmasına dair çıkan kanun sonucu, sadece cami işlevinin devam etmesi sebebiyle kaybolmuştur (Tanman, 1997b).



Şekil 2.12 Şabân-ı Velî Camii, mahfil ve halvethaneler (Aksakal, 2018)



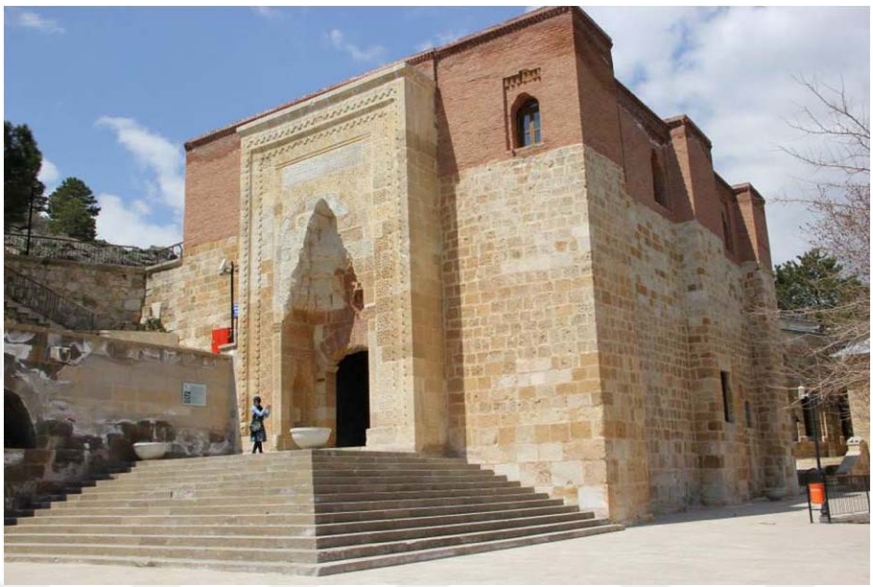
Şekil 2.13 Şabân-ı Velî Camii, mahfil ve halvethaneler (Aksakal, 2018)

2.2.4 Ribatlardaki Halvethaneler

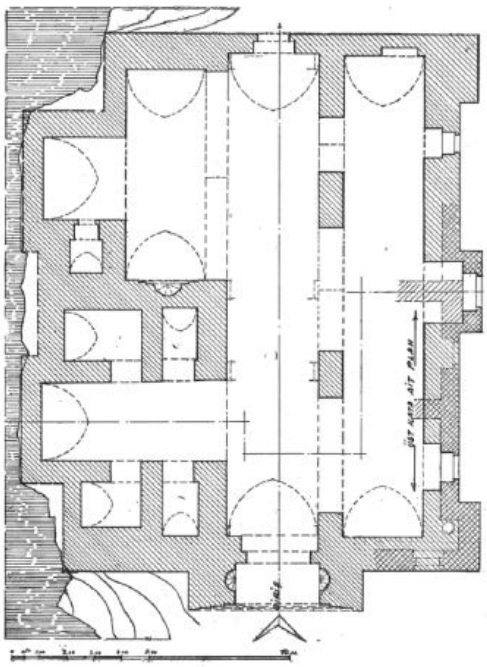
Konaklama ve eğitim hizmetleri yanı sıra özellikle bazı şeyhlerin uğrak yeri olması ya da bu şeyhlere mekânların tahsis edilmesi sebebi ile ribatlarda tasavvuf faaliyetleri de yer almıştır (Kurşun, 2017). Ribatlarda tasavvufi kullanımın yaygınlaşması sebebi ile halvet işlevi de yerine getirilmeye başlanmış ve içerisinde halvethane yer alan ribatlar inşa edilmiştir.

Kahramanmaraş ilinde yer alan Ashâb-ı Kehf Mağarası'na bitişik olarak kurulan külliyenin ilk tamamlanan bölümü olan Ashâb-ı Kehf Ribatı 1215 senesinde

yaptırılmıştır. 16 x 20,4 m boyutlarında olan yapının, mağara oyularak inşa edilmiş batı bölümünde beş adet halvethane bulunmaktadır (Şekil 2.14, 2.15). Küçük boyutlu, ışık almayan bu halvethaneler erken dönem zahitlerin mağarada halvete girmelerinin bir mirası olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Hacı Bektaş Velî'nin de Kırşehir'e giderken bu ribat yapısındaki halvethanelerde 40 gün kadar kaldığı bilinmektedir (Arapoğlu, 2020).



Şekil 2.14 Ashâb-ı Kehf Ribatı, görünüş (Arapoğlu, 2020)



Şekil 2.15 Ashâb-ı Kehf Ribatı, zemin kat planı (Arapoğlu, 2020)

3
MESCİD-İ AKSÂ TARİHÇE VE MİMARİ

Merkezinde Kubbetü's-Sahra'nın üzerinde bulunduğu iç avlunun yer aldığı Mescid-i Aksâ; Aksâ Mescidi (Camisi), Burak Mescidi, Mervan Mescidi, irili ufaklı birçok hücre, mihraplar, sebiller ve yükseltilmiş bir platform bulunan 144 dönümlük bir alanın tümünü ifade etmektedir. İslam dini açısından mübarek kabul edilen Mekke ve Medine'deki diğer mescitler gibi burası için de Harem, Harem-i Şerif tabirleri kullanılmaktadır. Bu alandaki bilinen en eski yapı MÖ 960 yılında Hz. Süleyman'ın inşa ettirmiş olduğu Beytülmakdis'tir (Bozkurt, 2004). Babilliler tarafından yıkılan bu mabedin yerine İsrailoğulları Zerubbabel aracılığıyla İkinci Beytülmakdis'i yaptırmış ama bu mabet de MS 70 yılında Romalılar tarafından yıkılmıştır (Ramadan, 2019).

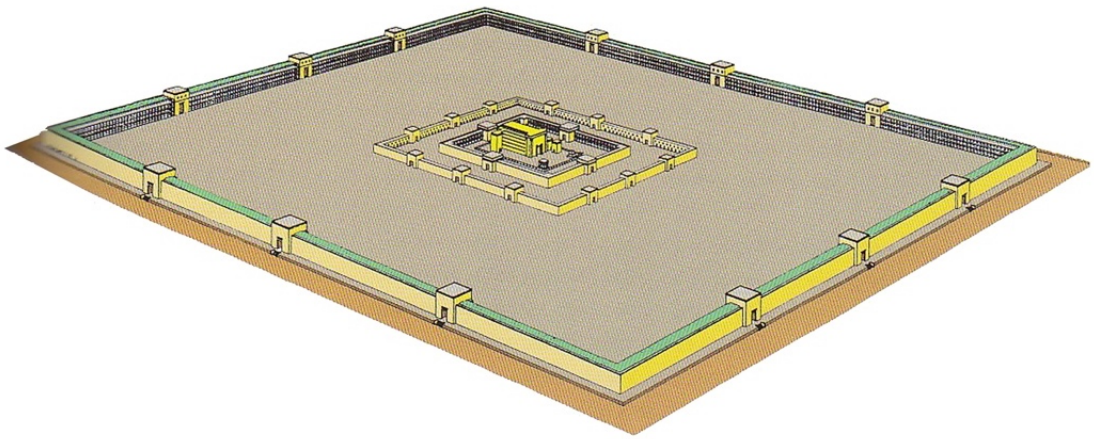
3.1 İslamiyet Öncesi Dönem

Hz. İbrahim'in manevi yolculuk için yönlendirildiği ve oğlu İsmail'i kurban etmek için civarında bulunduğu Kudüs'e yönelen Hz. Musa ve İsrâiloğulları, Mısır'dan çıkıp çölde kırk yıl kaldıktan sonra Kudüs'e girmeyi başaramamışlardır. Ancak daha sonra Hz. Davud şehri almış, krallığın merkezi hâline getirerek imar etmiştir. Bir mabet inşa etme niyetine sahip olduğu hâlde ilk mabet, oğlu Hz. Süleyman tarafından yaptırılmıştır ve emanetler mabet içine yerleştirilmiştir (Mert, 2017).

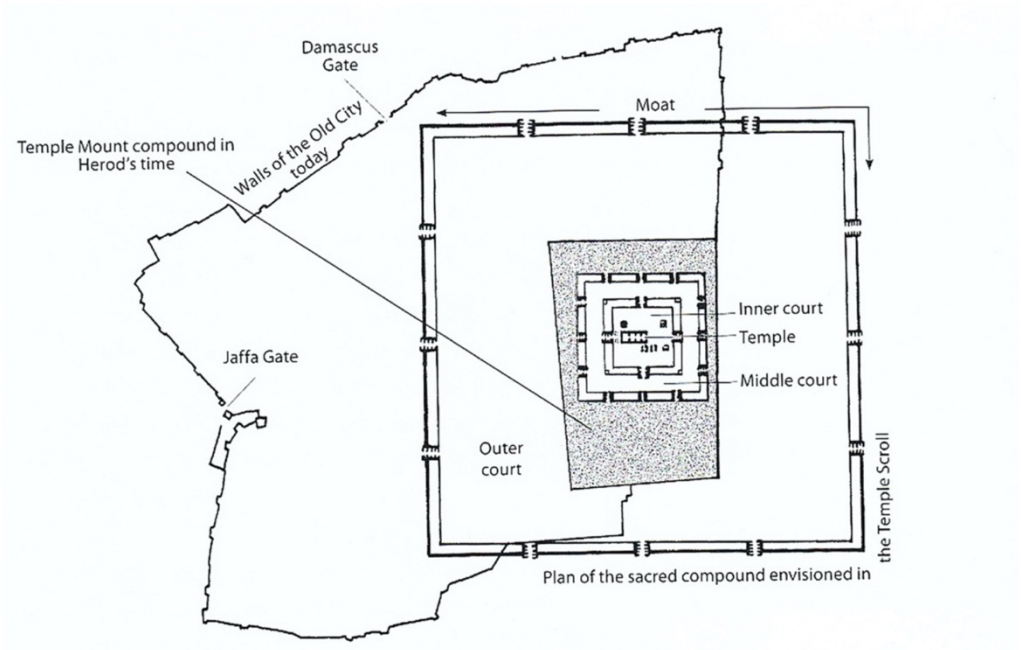
Hz. Süleyman tarafından inşa edilen ve yapımı yedi yıl süren mabedin Ahd-i Atîk'te belirtildiği şekli ile 60 arşın uzunluğunda, 20 arşın genişliğinde ve 30 arşın yüksekliğinde olduğu bilinmektedir (yaklaşık 27x9x13,5 m) (Bozkurt, 2004). İç içe üç dikdörtgen avlu içinde yer aldığı düşünülen bu yapı genel manada megaron yapı tipi altında sınıflandırılabilir (Şekil 3.1) (Harita 3.1) (Şekil 3.3) (Roitman ve Laderman, 2003). Giriş kısmında iki tunç sütun yer alan antrenin ölçüleri 20x10 arşındır. Bu mekândan 20x40 arşın ölçülerinde olan ve içinde sunağın da yer aldığı ana mekâna geçiş sağlanmaktadır. Bu ana mekânın devamında "Kutsallar Kutsalı" olarak isimlendirilen ve içinde Ahid Sandığı'nın bulunduğu 9x9 m ölçülerinde kübik bir oda yer almaktaydı. Bu odanın çift kanatlı kapısı ve duvarları

ahşap kaplı olup duvarların üzeri altın kaplamalı ahşap sfenks kabartmalar ile süslenmiştir. Mabedi üç tarafından saran ve içinde odaların yer aldığı üç katlı bir bölüm bulunmaktadır. Bu katlar arasındaki geçiş ise bir sarmal merdiven kulesi ile sağlanmaktaydı (Şekil 3.2) (Bozkurt, 2004).

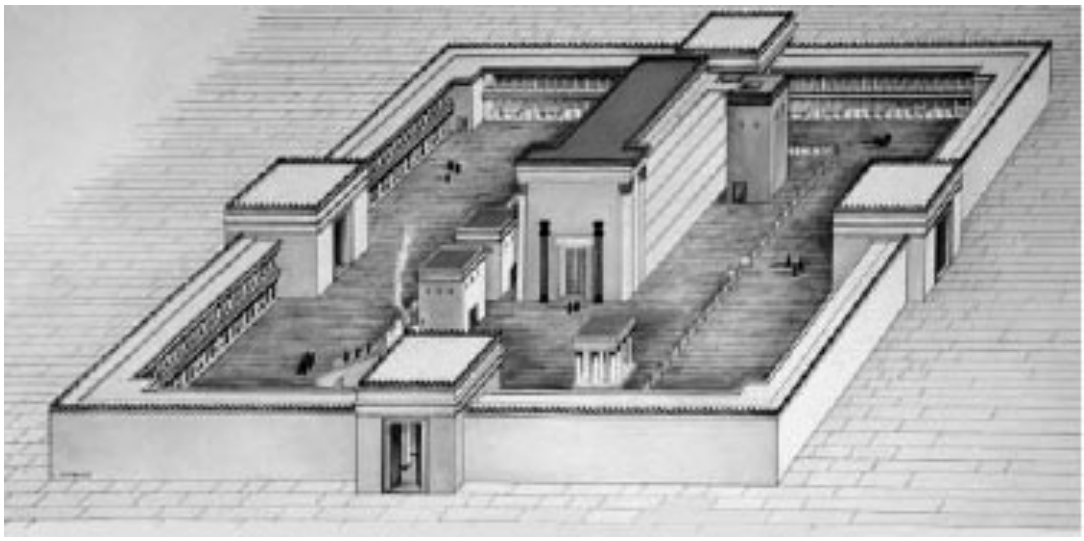
Tapınak üç kapılı bir avlunun ortasında yer almaktadır. 30 adet odanın çevrelediği avlunun ölçüleri ise yaklaşık olarak 50x50m'dir. Avlunun içinde kutsal havuz, sunak ve mihraplar yer almaktadır (Şekil 3.4) (Roitman ve Laderman, 2003).



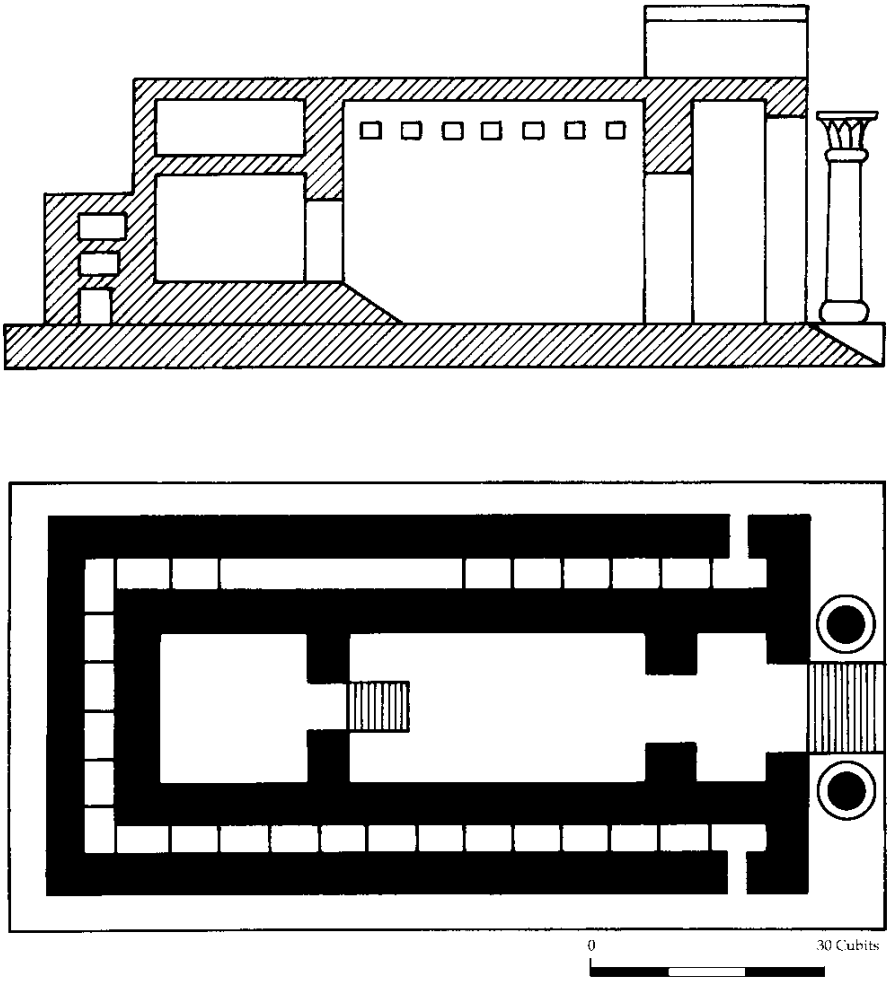
Şekil 3.1 Süleyman Mabedi'nin genel görünüşü (Roitman ve Laderman, 2003)



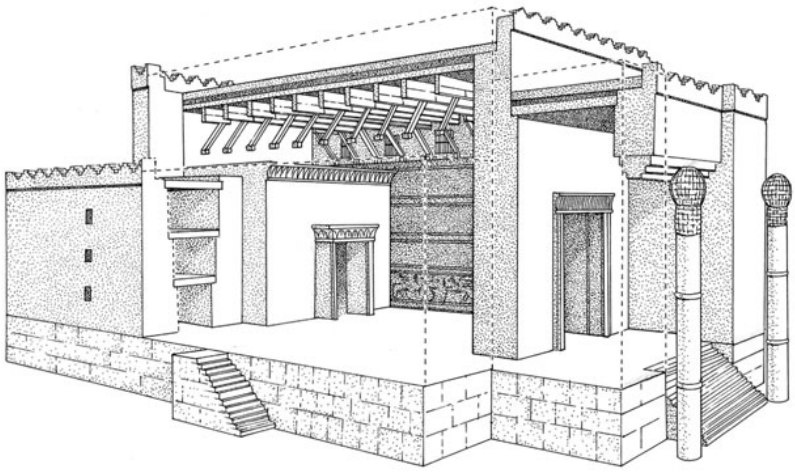
Harita 3.1 Kudüs ve Mabet'in vaziyet planı (Roitman ve Laderman, 2003)



Şekil 3.2 Süleyman Mabedi, iç avlu (Roitman ve Laderman, 2003)



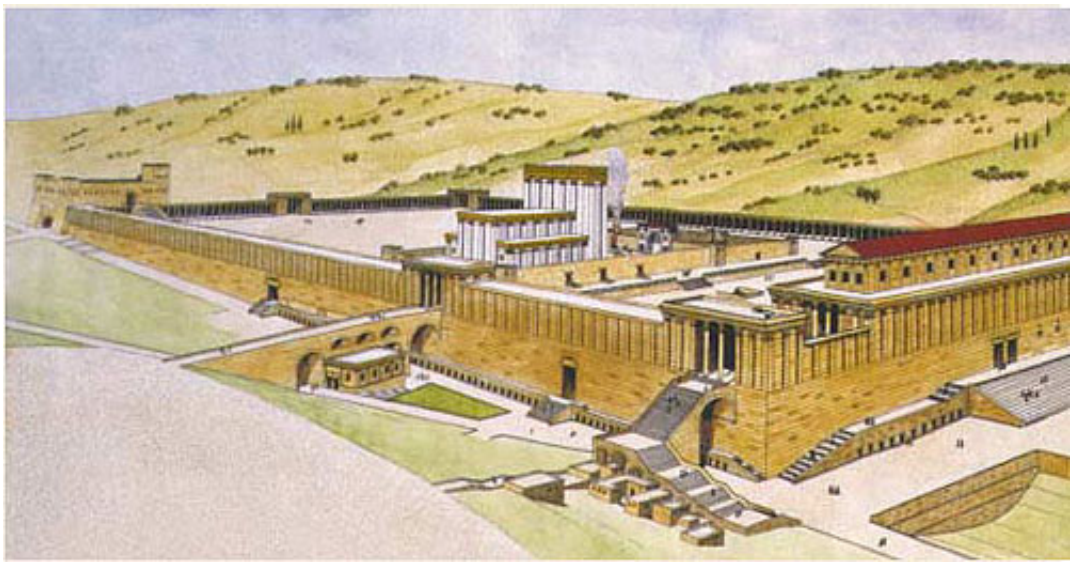
Şekil 3.3 Süleyman Mabedi plan ve kesiti (Galor ve Bloedhorn, 2013)



Şekil 3.4 Süleyman Mabedi plan ve kesiti (Galor ve Bloedhorn, 2013)

Farklı devletler tarafından yapılan akınların ardından Babil Kralı Nebukadnezzar'ın üç saldırı sonrasında Kudüs yağmalanmış ve mabet yıkılmıştır. Zerubbabel MÖ 538'de şehri tekrar kontrol altına almış ve mabedin inşaasına tekrar başlamıştır (Harman, 2002).

Babil'den sonra Pers hâkimiyetine giren Kudüs'ün kontrolü, sonradan Büyük İskender'e geçmiştir. Ardından Romalılar tarafından işgal edilmiş ve şehir yağmalanarak mabet tahrip edilmiştir. 37 yılında Herod şehri tekrar kontrol altına almış, mabedi onararak geliştirmiştir (Şekil 3.5). İnşaat süreci devam derken 70 yılında Roma Devleti tarafından şehir ve mabet yağmalanmıştır (Mert, 2017).



Şekil 3.5 Herod dönemi, Mabet'in genel görünümü (Roitman ve Laderman, 2003)

Ağlama duvarı olarak bilinen duvar kalıntısının bu mabedi ihata eden yapının duvarları olduğu, ayrıca Hz. Meryem'in odası ve Zekeriyya mihrablarının da bu mabet içinde yer aldığı tahmin edilmektedir (Bozkurt, 2004).

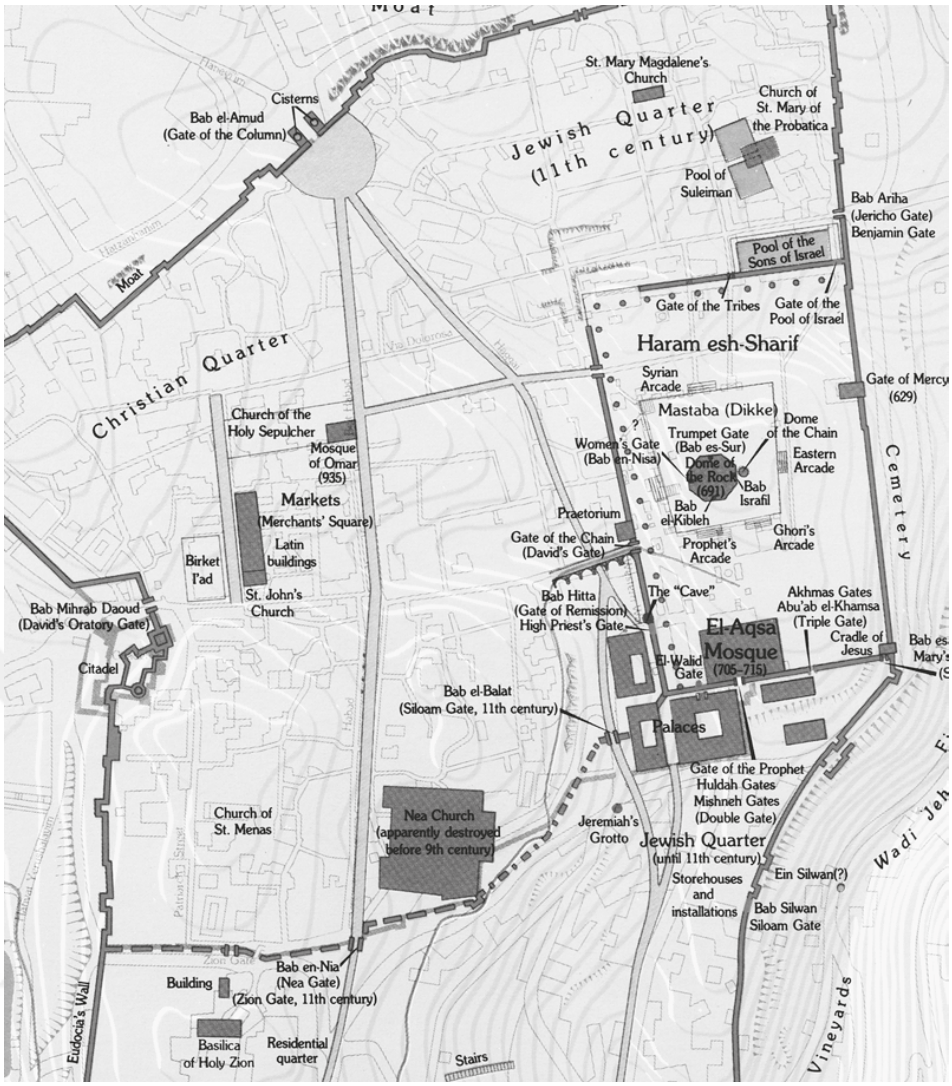
Roma kontrolündeki Kudüs'te, I. Konstantin'in Hristiyanlığı kabulü ile kiliselerin yapımı başlamıştır. Yahudilerin tekrar kente girişine izin verilirken, Hristiyan inancı gereği Süleyman Mabedi'nin tekrar inşasına izin verilmemiştir. Afrodit Mabedi'nin bulunduğu yere Merkad-i Îsâ Kilisesi (333) ve Yeniden Diriliş (Kıyamet) Kilisesi (335) yaptırılmıştır. Romalılar tarafından yıkılan II. Mabet'in yerine Jüpiter Capitolina'ya ithafen yapılan tapınağın bu dönemde yıkılmış olması muhtemeldir. Daha sonra Sasaniler'in işgaline uğrayan (614) Kudüs, Bizans tarafından tekrar kontrol altına alınmıştır (629) (Harman, 2002).

3.2 İslamiyet Dönemi

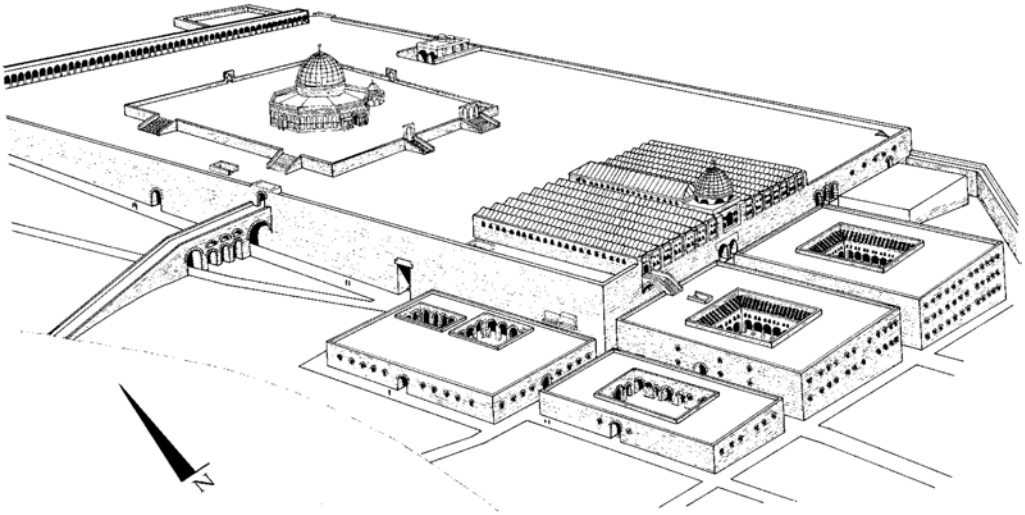
3.2.1 Osmanlı Dönemi Öncesi

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra Dört Halife döneminde coğrafi olarak hızla genişlemeye başlayan İslam devleti, Pers ve Bizanslılara karşı zaferler kazanmıştır. Hz. Ömer döneminde fethedilen Kudüs (638) ise bu fetihlerin en önemlilerinden sayılmaktadır. Müslümanlar açısından Mescid-i Aksâ, ilk kıble olmasına ilaveten Hz. Muhammed'in miraç olayının burada vuku bulması ve Kur'an-ı Kerim'de "etrafını mübarek kıldığımız yer" şeklinde ifade olunmasından dolayı önemli kabul edilmektedir (Arpacık, 2019). İslamiyet'in gelişine kadar metruk bir şekilde bekleyen Muallak Kaya'nın etrafını Hz. Ömer temizletmiş ve içerisine bir mihrap yerleştirmiştir (Al-Ratrout, 2017a).

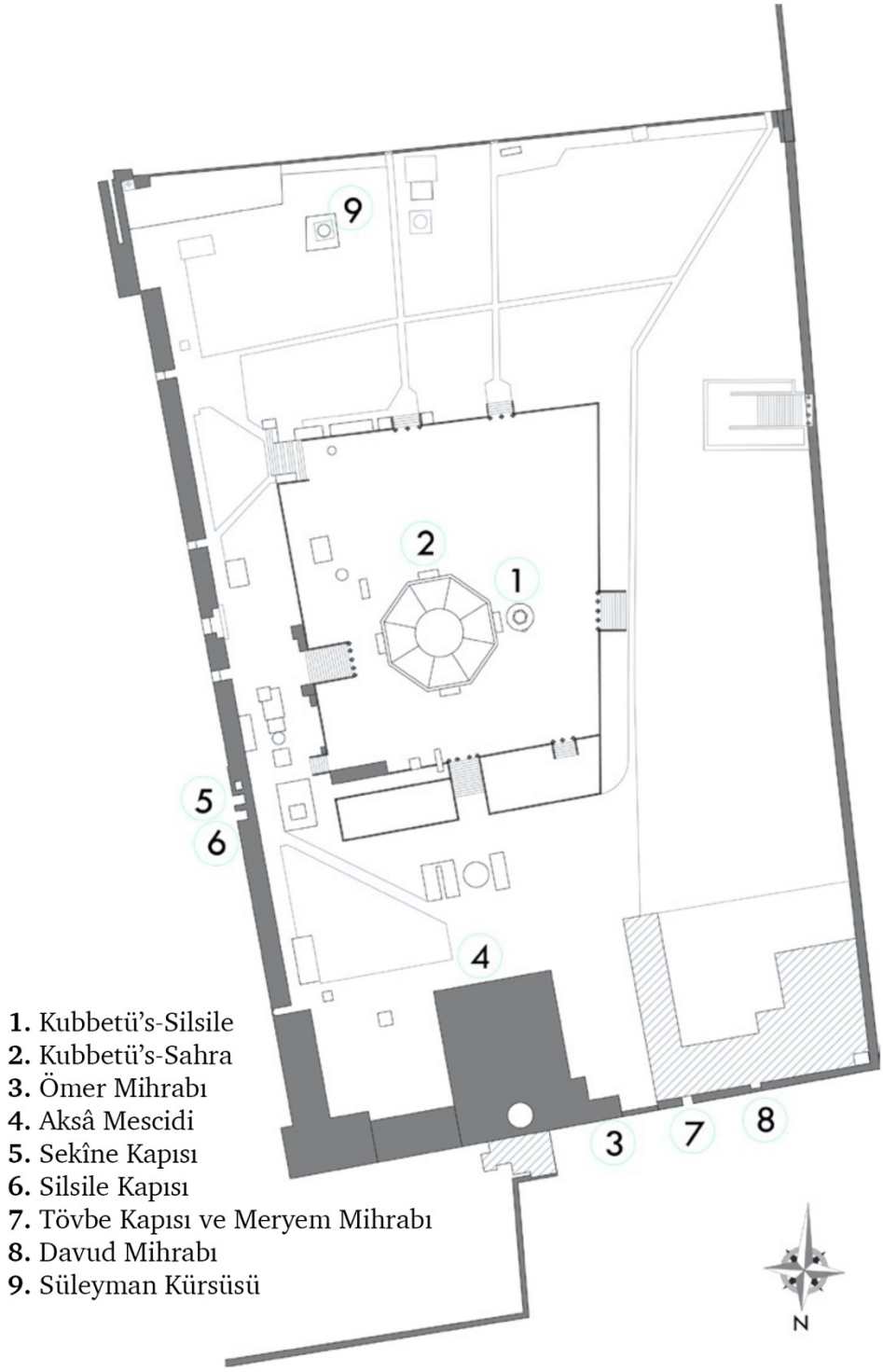
Emevi Devleti'nin (661-750) kuruluşu ile Kuzey Afrika, Orta Asya, Arap Yarımadası ve doğuda Kuzey Hindistan'a kadar geniş bir iktidar alanına sahip olunmuştur. Sonrasında ise bu coğrafyaya Endülüs eklenmiştir (Şahin, 2012). Mescid-i Aksâ'nın önemi, Emeviler döneminde merkezin Şam'a taşınması ile artmıştır, Emevi sultanı Abdülmelik b. Mervân, 66/685 senesinde Şam'dan Kudüs'e gelerek Muallak Kaya üzerine Kubbetü's-Sahra'nın yapım emrini vermiştir (Bozkurt, 2002). Takip eden dönemde Mescid-i Aksâ'nın etrafında çeşitli kamusal/idari yapılar ve yerleşim alanları oluşturulmuştur (Harita 3.2) (Şekil 3.6) (Harita 3.3). Bunlar arasında Mescid-i Aksâ'nın güneybatısında yer alan, iç avlulu düzene sahip hamam, balat ve darü'l-imâret yapıları dikkat çekmektedir (Whitcomb, 2011).



Harita 3.2 Emevi dönemi, Kudüs haritası (Bahat, 1996)



Şekil 3.6 Emevi dönemi, Harem ve çevresinin rekonstrüksiyonu (Galor ve Bloedhorn, 2013)

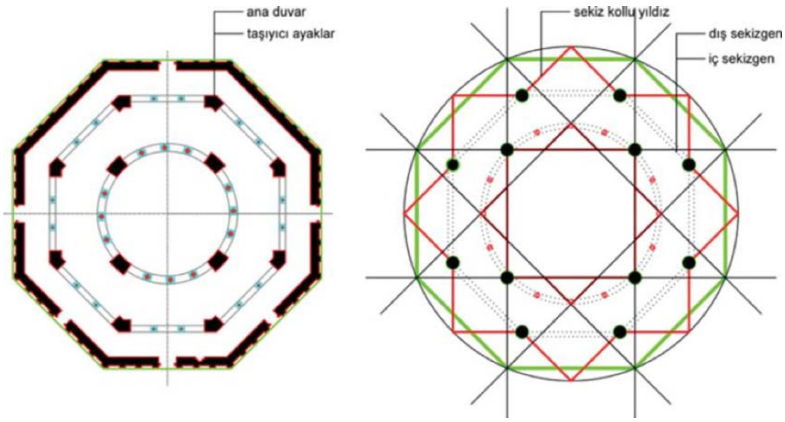


Harita 3.3 Mescid-i Aksâ planı (Mostafa, 2017)

Kubbetü's-Sahra

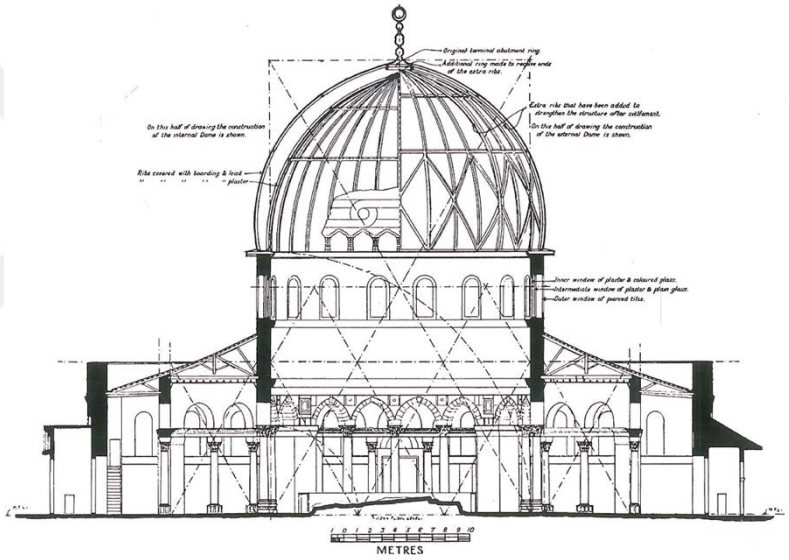
Mimarlık tarihi açısından önemi son derece yüksek olan Kubbetü's-Sahra, günümüze kadar ulaşmış en eski anıtsal İslam mimari eseri olarak dikkat çekmektedir. Dinî, tarihî ve siyasi olarak büyük bir değere sahip bu eser, mimari açıdan da birçok ilklerin uygulama noktası olmuş, bu sayede İslam mimarisi için bir mihenk taşı hâline gelmiştir (Arpacık, 2019). Kaynaklarda Kubbetü's-Sahra'nın yapımında Bizanslı usta ve mimarların çalıştırıldığı ifade edilmektedir. Ancak Mervan, inşaatın sorumluluğunu, kendisine danışmanlık yapan, hilafette hizmet etmiş Recâ b. Hayve ile kendi kölesi olan Kudüslü Yezid b. Sellâm'a vermiştir (Bozkurt, 2002).

Emevi döneminin mimari anlayışının şekillendiği dönemin özelliklerinin tümünü üzerinde taşıyan en önemli yapılardan biri Kubbetü's-Sahra'dır. Bir ziyaretgâh olarak planlanan ve bozulmadan günümüze kadar gelen Kubbetü's-Sahra ile yeni bir sanat tarzının başladığı tespit edilmiştir. Yapı sekizgen bir plana sahiptir (Şekil 3.7). Plan şemasında, geometrik düzenlemenin temelinde yer alan sekiz köşeli yıldızlar, köşeleri merkezî bir daireyle sınırlanan, ortalanmış bir şekilde iç içe geçmiş iki karenin kenarlarının uzatılıp köşelerinin birleştirilmesiyle elde edilmiştir (Kılıçoğlu ve Kara Pilehvarian, 2017). Taşıyıcı sütunlar bu yıldızların kırım noktalarına denk gelmektedir. Busra Katedrali (Suriye), Yükseliş Kilisesi (Kudüs), Kathisma Kilisesi (Kudüs) Kubbetü's-Sahra ile benzerliği bulunduğu düşünülen çeşitli yapı örneklerindendir (Arpacık, 2019).



Şekil 3.7 Kubbetü's-Sahra planı ve geometrik açılımı (Kılıçoğlu ve Kara Pilehvarian, 2017)

Kubbetü's-Sahra, İslam mimarisinde inşa edilmiş ilk kubbeli yapıdır. 20,44 m çapında olan bu kubbenin ilk yaptırıldığı dönemde altın ile kaplı olduğu düşünülmektedir. Ahşap strüktüre sahip çift cidarlı kubbe, çaprazlamalarla desteklenen ahşap lataların muntazam aralıklarla, dairesel kasnağın üzerine bindirilmesi ile oluşturulmuştur (Şekil 3.8) (Şekil 3.9) (Şekil 3.10). Kubbe eteğinin zeminden yüksekliği 20,44 m, tepe noktasının yüksekliği 35,3 m, alem boyu ise 4,1 metredir (Grabar, 1959). Kubbe günümüzde nitrik asitle sarartılmış alüminyum plakalarla kaplı olmakla beraber geçmişte üzeri kurşun, altın kaplama veya bakır levhalarla örtülmüştür. Arabesk motiflerin, merkezden eteğe doğru genişleyen halkalar hâlinde yer aldığı kubbenin iç tezyinatında alçı sıva, boya ve yaldız kullanılmıştır.

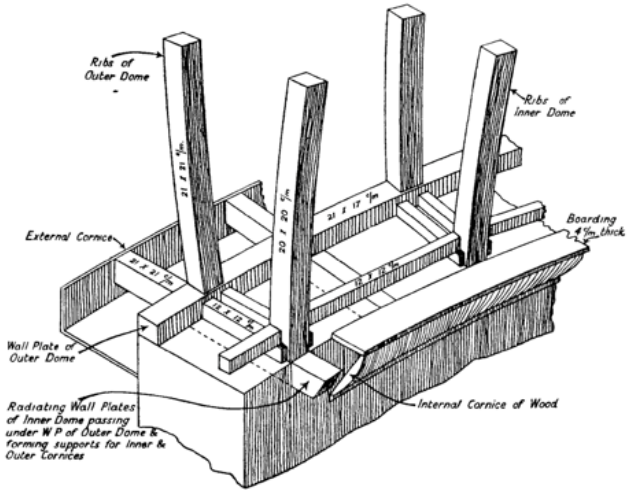


Şekil 3.8 Kubbetü's-Sahra, sistem kesiti ve oran analizi (Richmond, 1924)

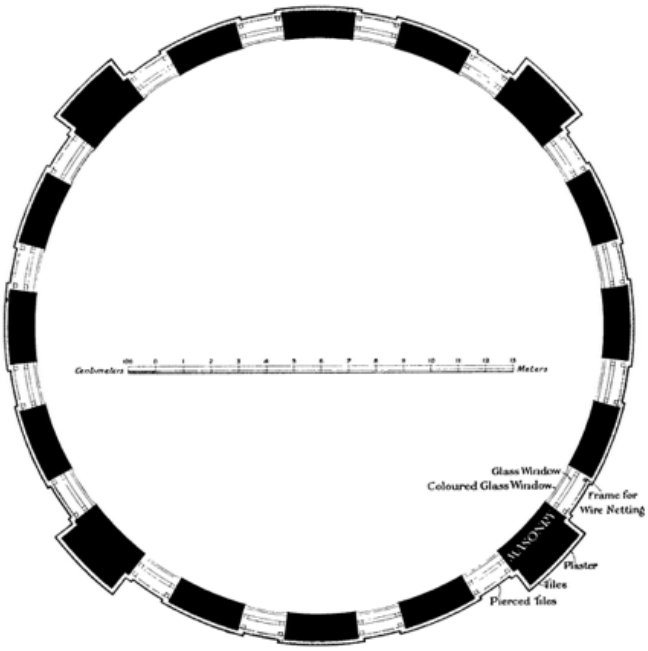
Merkezdeki dairesel baldaken, üzerinde 16 pencere açılmış kubbe kasnağını taşıyan, kemerlerle birbirine bağlanmış 4 ayak ve aralarında bulunan üçer sütun ile toplam 12 (granit-mermer) sütunla sahrayı kuşatmaktadır. Korent-kompozit devşirme sütun başlıkları birbirlerine gergi çubukları ile bağlanmıştır. Taşıyıcı ayaklar, yapı dışından da belli olacak şekilde kasnak boyunca yükselmektedir (Bozkurt, 2002).

İç sekizgeni oluşturan 8 adet ayak ve 16 sütun üzerine oturan 24 kemer, üst örtüye gerekli desteği sağlamaktadır (Şekil 3.11). Kemerler ile korent-kompozit başlıklı antik sütunlar arasına kalın ahşap kirişler yerleştirilmiştir. Bu kirişler, üzerine

kabartma süslemeler yapılmış altın yaldızlı bronz levhalarla kaplıdır. Yapının, dış sekizgeni oluşturan 1,30 m kalınlığındaki beden duvarları, büyük blok taşlardan yapılmıştır. Her biri uzunluğu 20,59 m ve yükseliği 9,5 m olan duvarların üzerinde yedişer adet niş mevcuttur (Grabar, 1959). Köşelere yakın olan nişler haricindeki tüm nişlerin üst kısmında ise kemerli pencereler mevcuttur. Köşelere yakın nişler sağırdır. Ayrıca güneydoğu ve güneybatı cephelerinde birer adet dikdörtgen pencere bulunmaktadır.

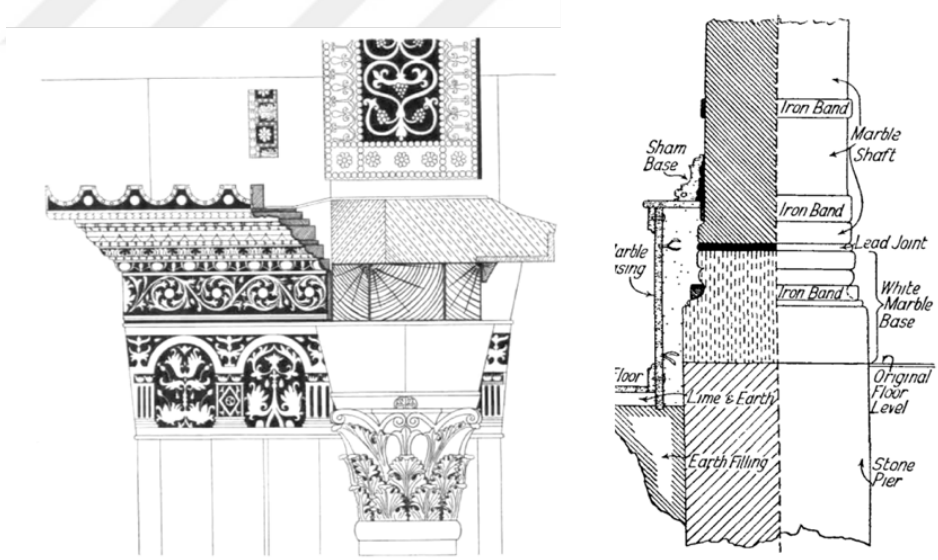


Şekil 3.9 Çift cidarlı kubbe strüktürü (Richmond, 1924)



Şekil 3.10 Kubbe kasnak planı (Richmond, 1924)

Dış duvarlar zeminden 4,44 m yüksekliğe kadar, farklı renk ve desenlerdeki mermer plakalarla marküteri tekniği ile kaplı olup üst kısmı ise alınlık dâhil çini kaplıdır. Alınlığın hemen altında, her duvarda pencere aralarına gelecek şekilde altı adet çörten bulunmaktadır. İç mekânda, 8 cephede toplam 40 ve kubbe kasnağında 16 pencere yer almaktadır. Kubbe kasnağının dış kısmında çini ile oluşturulan sülüs yazı kuşağında, İsrâ suresinden âyetler yer almaktadır. Tamirler sırasında rastlanan kalıntılardan, üst pencerelerin kenarlarını süsleyen çinilerin Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait olduğu ve bu alanların daha önce mozaikle kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Cephenin üst kısmında sülüs hatla yazılmış Hattat Mehmed Şefik'e ait Yasin suresinin yazılı olduğu (h. 1293) çini bir kuşak yazısı bulunmaktadır (Bozkurt, 2002). Dış sekizgenin dört ana yöne denk gelen duvarlarına, üstlerinde birer pencere bulunan 2,80 m x 4,30 m ölçülerinde, Bâbü'l-cenne (kuzey), Bâbü's-silsile (Bâbü İsrâfîl) (doğu), Bâbü'l-kıble (güney), Bâbü'l-garb (batı) isimlerinde dört kapı açılmıştır. Diğer kapılardan farklı olarak kıble kapısında duvara paralel şekilde sıralı sekiz sütun üzerine yerleştirilmiş bir saçak bulunmaktadır (Arpacık, 2019).



Şekil 3.11 Kemer - kiriş kesiti ve sütun kesiti (Richmond, 1924)

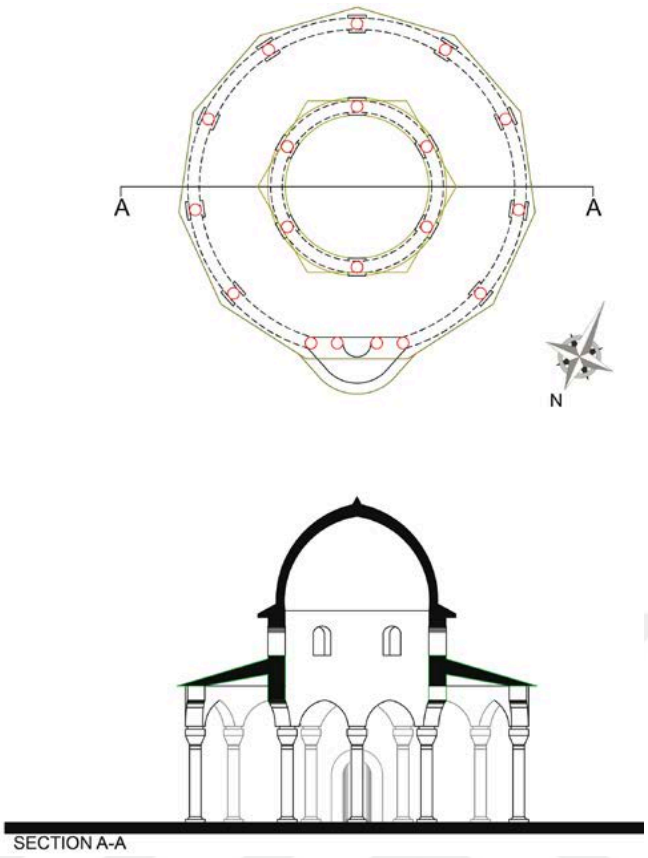
Mimari özellikleri açısından benzersiz olan Kubbetü's-Sahra, tezyinî özellikleri açısından da o zamana kadar görülmemiş bir süsleme kompozisyonuna sahiptir. Ustaların menşei tam olarak bilinmemekle beraber yapının iç tezyinatında kullanılan cam mozaiklerin karakteristik özelliklerinin üslup olarak Bizans'ın

bezeme sanatına benzediği düşünülmektedir. Bizans'ın yanı sıra, bu mozaiklerde Helenizm ve Sâsânî etkisi de görülmektedir (Arpacık, 2019). Kubbenin dekorasyon ve süslemelerinde büyük ölçüde ve belirgin biçimde ham mermer kullanılmıştır. Dış sekizgenin iç duvarları "Opus Sectile" tekniği ile; farklı renk ve süsleme stiline sahip mermer levhalarla kaplanmıştır. Dış sekizgeni içten çevreleyen bu şerit bitkisel ve geometrik unsurlardan oluşmaktadır (Ramadan, 2019).

Kubbetü's-Silsile

Abdülmelik b. Mervân, Kudüs'e gelerek Kubbetü's-Sahra'nın yapım talimatını vermesiyle beraber Kubbetü'l-Silsile'nin de bu yapıya örnek teşkil etmek üzere inşa edildiği düşünülmektedir (Al-Ratrout, 2017b). Bu yapı iç içe yerleşmiş iki eş merkezli çokgen baldakenden oluşmaktadır (Şekil 3.12). İçeride yer alan 6 sütun ve dışta yer alan 11 sütun yarım daire kemerler ile birbirine bağlanmıştır. İç çokgen kurşun kaplı, ahşap, yüksek bir kubbe ile örtülüdür. Dış çokgen ise dışarıya eğimli bir çatı ile örtülü olup kıble cephesinde mihrap yer almaktadır (Şekil 3.13).

Kubbetü's-Silsile isimli bu yapının büyüklüğü, genel planı, açık yapısı ve tıpkı yanındaki Kubbetü's-Sahra gibi bezeme unsurları ile donatıldığı düşünülürse Mescid-i Aksâ bölgesinde Halife'nin açık havada vakit geçirebileceği korunaklı bir mahfil olarak inşa edildiği ileri sürülebilir (Al-Ratrout, 2017b). Ancak Halife Abdülmelik b. Mervân ve Ömer b. Abdülazîz'in biat aldıkları mekân olarak bu yapıyı seçmelerinin, Hz. Davud ile Kubbetü's-Silsile'nin ilişkilendirilmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Kur'an-ı Kerim'de geçen şekli ile Davud Mihrabı'nın da burada olduğunun düşünülmesi özellikle Emeviler'in teo-politik olarak bu mekânı önemli kabul etmesine yol açmıştır, ayrıca içerisine bir mihrap yerleştirilmiştir. Hz. Davud'un mahkemesinin de burada yer aldığının düşünülmesi sebebiyle Emevi ve Osmanlı dönemlerinde bu yapı "Davud Mahkemesi" olarak anılmıştır (Mostafa, 2017).



Şekil 3.12 Kubbetü's-Silsile, plan ve kesit (Mostafa, 2017)



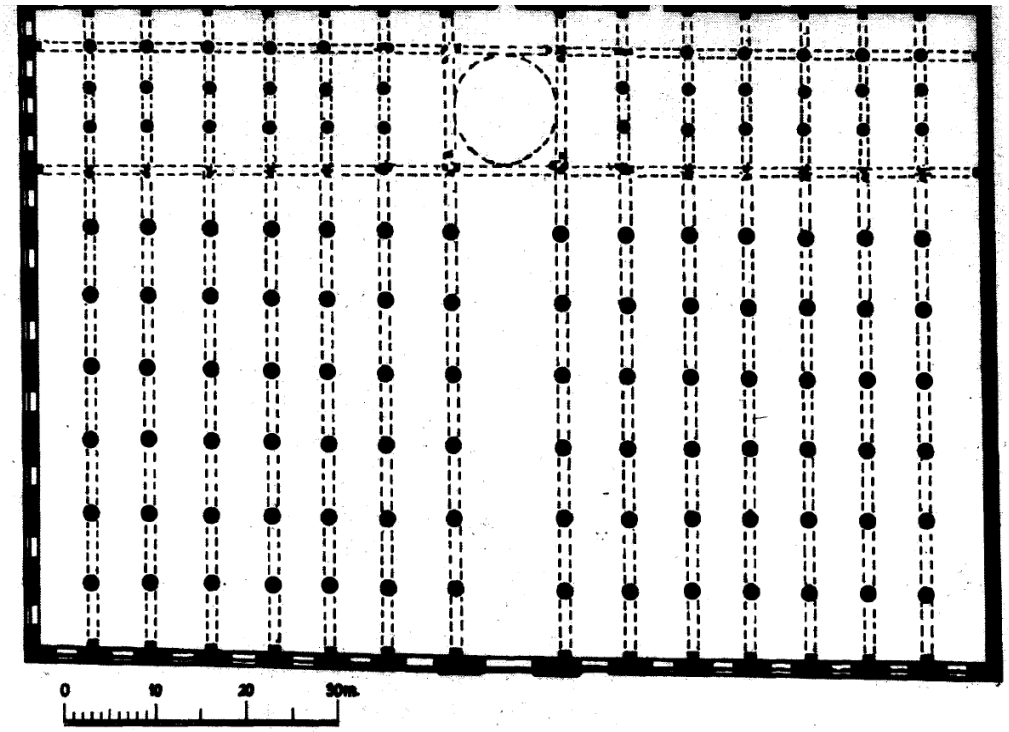
Şekil 3.13 Kubbetü's-Silsile, Mescid-i Aksâ, Kudüs (Mostafa, 2017)

Aksâ Mescidi

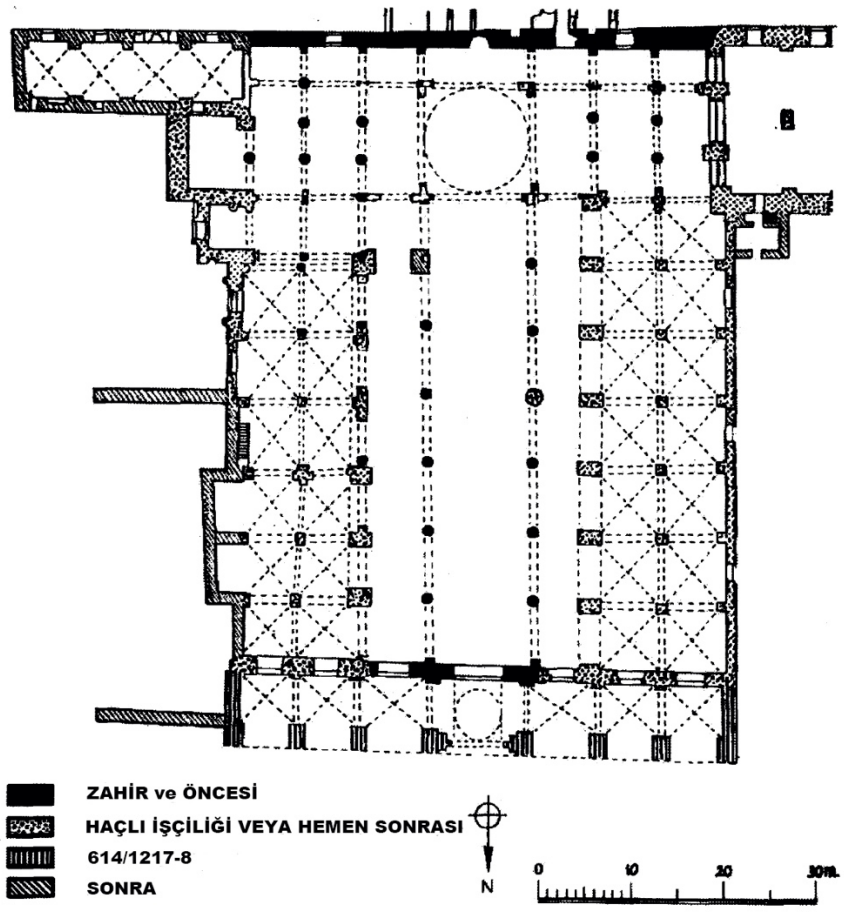
Emevi halifesi Abdülmelik ibn Mervan'ın oğlu Velid, Aksâ Camii'ni 705 yılında yaptırmıştır (Şekil 3.14). Bu dönemde 114,6 m genişliğinde, 69,2 m uzunluğunda, 15 sahından oluşan dikdörtgen yapının orta sahnı diğer sahınların iki katı genişliğindedir ve kıble duvarına yakın alanda ahşap bir kubbe yer almaktadır (Şekil 3.15). 748 yılındaki depremde yıkılan bu yapı 758 yılında Abbasi halifesi Mansur, hemen ardından 780 yılında Mehdi tarafından yeniden yaptırılmıştır. Yapının 7 sahınlı, kırma çatılı son hâlini aldığı dönem ise 1033 yılındaki depremin ardından Fatımî Halifesi Zahir'in 1035'te Aksâ Mescidi'ni yeniden inşa ettirdiği döneme tekabül etmektedir. (Şekil 3.16). Haçlı işgali sırasında merkez olarak kullanılan yapının dışta kalan sahınları kapatılmış, batıda kalan iki sahın günümüze kadar bu hâliyle korunmuştur. Eyyûbî ve Memlük döneminde fazla değişikliğe uğramayan yapının girişine Muazzam tarafından eklenen revaklı cephe ise daha sonra Mimar Kemalettin tarafından restore edilmiştir (Yavuz, 1996).



Şekil 3.14 Aksa Mescidi, görünüş (Bozkurt, 2004)



Şekil 3.15 Aksa Mescidi orijnal planı (Yavuz, 1996)



Şekil 3.16 Aksa Mescidi, dönemlendirilmiş plan (Yavuz, 1996)

Eyyûbî Dönemi (1187–1250)

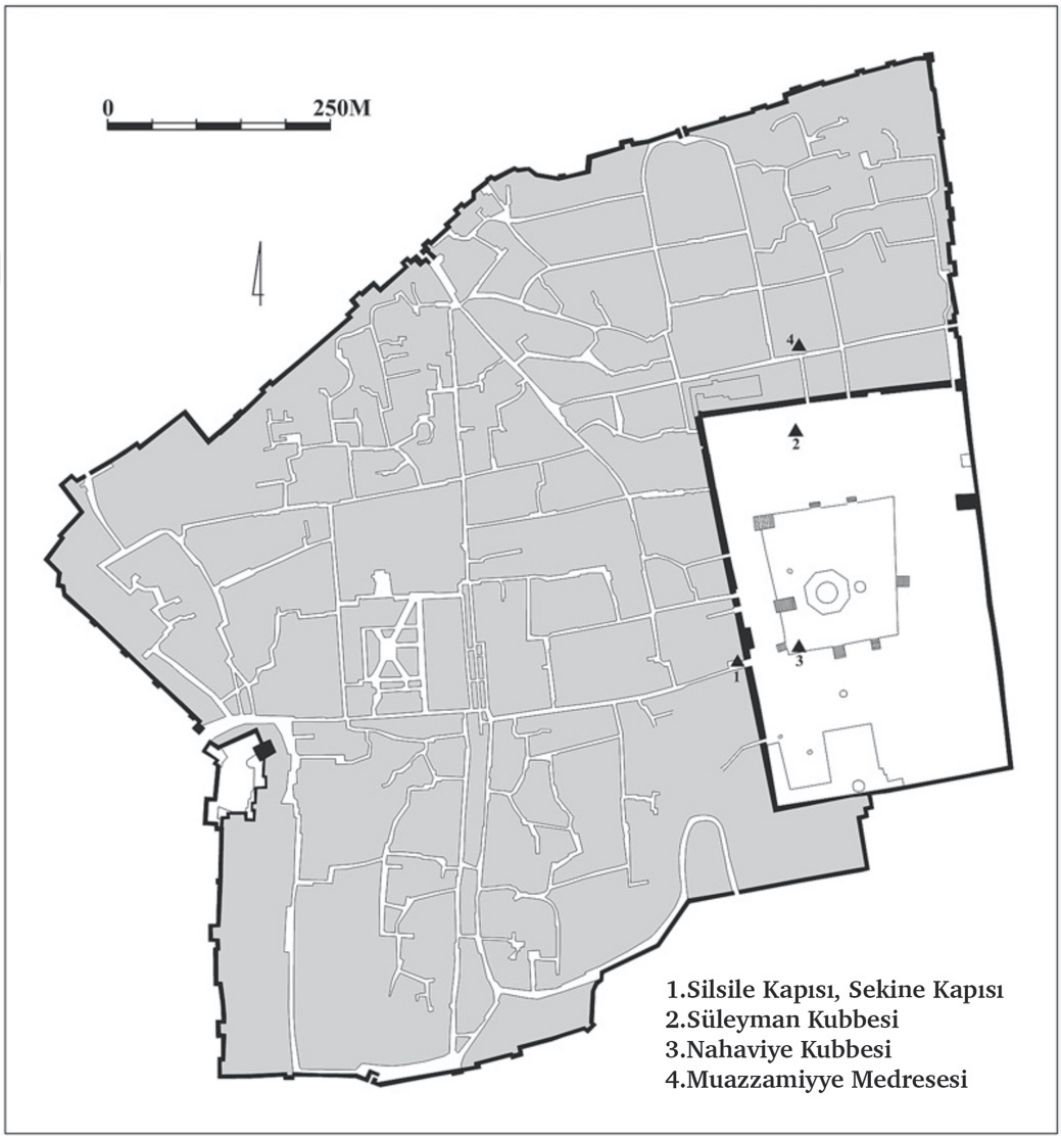
Emevilerin, 145/762 yılında Abbasi Devleti tarafından yıkılması sonrasında Kudüs, Abbasiler'in kontrolüne geçmiştir. Merkezi Bağdat olan Abbasi Devleti yönetiminde, Kudüs'e fazla önem gösterilmemiştir (750-969). Fatimîlerin yükselişi sonrasında, başkenti Kahire olan Fatimî Devleti sınırlarını Filistin ve Şam bölgesine genişletirken, Azîz-Billah döneminde Kudüs'ü almıştır (969-1071). Bu dönemde tekrar eden depremler sonrası Kubbetü's-Sahra büyük hasar görmüştür (425/1033). Yine Bağdat merkezli Selçuklu Devleti topraklarını Suriye ve Filistin coğrafyasında genişletirken 464/1071 yılında Kudüs'ü almıştır. Yirmi beş senenin ardından Fatimîler Kudüs'ü tekrar kontrol altına almıştır (Galor ve Bloedhorn, 2013).

Fatımîler sonrası, Kudüs'teki Haçlı işgali sırasında (1099-1187), şehirde sosyolojik ve mimari pek çok değişiklik olmuştur. İskan politikasının yanında yeni binalar inşa edilmiş. Hâlihazırdaki yapılar Hristiyan ve seküler işlevler için dönüştürülmüştür (Hawari, 2011). Aynı dönemde Kubbetü's-Sahra da "Templum Domini" ismiyle bir kiliseye dönüştürülmüştür (Yavuz, 1996).

Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs'ü almasından sonra, başta Kubbetü's-Sahra üzerinde yer alan altın kaplamalı büyük haç olmak üzere Haçlılar'ın bölgede kaldıkları süre boyunca yaptıkları çoğu yapısal ekleme ve süslemeler Kubbetü's-Sahra ve çevresinden kaldırılmıştır. Hristiyan ikonları, figüratif resimler ve kitabelerin tümü, sunak ve mermer sütunlu, altın kaplamalı bir kubbeli yapı ile beraber imha edilmiştir. Latinler tarafından kraliyet sarayı ve karargâh olarak kullanılan Aksâ Mescidi'ne yapılan eklemelerin tümü kaldırılmıştır, İslami kimliğe kavuşması için Selahaddin Eyyûbî'nin ismini içeren mermer ve mozaikli bir yazı yerleştirilmiştir. Halep'te Nureddin Zengi (ö. 1174) tarafından 1168-69'da sipariş edilmiş ve onun ölümünden sonra tamamlanan muhteşem ahşap minber, Müslüman hâkimiyetini temsilen restore edilmiş mihrabın yanına yerleştirilmiştir.

Şehirde de çeşitli imar faaliyetlerinde bulunan Eyyûbîler pek çok vakıf kurmuştur. Bunlar arasında Sünni görüşünü yaygınlaştırmak için kurulan medreseler önem arz etmektedir. Kudüs'te bu dönemde altı adet medrese kurulduğu bilinmektedir. Buna ek olarak, Eyyûbîler döneminde Kudüs'te sufi ve ziyaretçiler için bir hangâh

(Selahiye Hangâhı) ve beş zaviyenin kurulduğu bilinmektedir. Cuma camii olarak işlev gören Aksâ Mescidi'nde yapılan kapsamlı onarımlara, yerleştirilen mihrap ve minbere, giriş kısmına eklenen revaklı cepheye ilaveten şehirde dört adet yeni mescit inşa edilmiştir. Ayrıca tümü Harem içinde üç anıtsal kubbeli yapı (Mirac Kubbesi, Süleyman Kubbesi ve Musa Kubbesi) inşa edilmiştir (Harita 3.4) (Hawari, 2011).



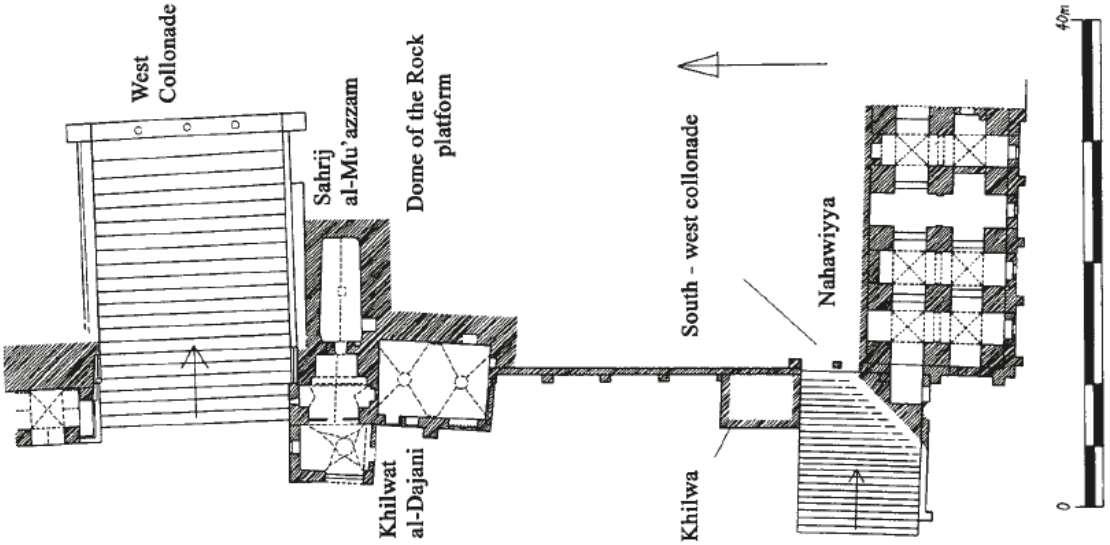
Harita 3.4 Eyyûbî yapılarını gösterir harita (Hawari, 2011)

Nahaviyye Kubbesi/Medresesi (604/1207-8)

El-Melikü'l-Muazzam tarafından kıraat ve nahiv ilimleri için tesis edilen Nahaviyye Medresesi, Kubbetü's-Sahra platformunun güneybatı köşesinde yer almaktadır (Şekil 3.17) (Şekil 3.18) (Şekil 3.19). Yapı, birbirinden bağımsız iki kattan oluşmaktadır (Şekil 3.20). Kubbetü's-Sahra platform seviyesindeki zemin kat, bir hol ile iki adet kubbeli odadan oluşmaktadır. Çift sütunlu ve nitelikli taş işçiliği bulunan ana giriş kapısı, cephenin ortasına yakın bir konumda yer almaktadır. Doğu bölümüne yakın bir küçük giriş daha vardır. Harem meydanı seviyesindeki bodrum kat, birbirinden kemerlerle ayrılmış dört çapraz tonozlu bölmeden oluşan iki sahından oluşmaktadır. Yine bu cephelerde payandalar görünmektedir. İki katlı olarak kesme taştan inşa edilmiş yapının batı tarafında yer alan kasnaklı büyük kubbe ve doğu tarafında yer alan kubbeler Osmanlı mimari üslubu ile inşa edilmiştir. Üç temel dönemde okunabilecek yapının birinci dönemde üç açık revak ile kurulduğu, sonraki dönemde (1724-25) bu kemerler doldurularak basit bir giriş oluşturulduğu, üçüncü dönemde ise kuzey cephesinde yer alan süslü girişin, Abdülhamid tarafından 1870'lerin sonunda yapılan kapsamlı onarımlar sırasında yerleştirildiği düşünülmektedir (Şekil 3.21) (Hawari, 2011).



Şekil 3.17 Nahaviyye Medresesi, güney görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 3.18 Nahaviyye Kubbesi/Medresesi planı (Hawari, 2011)



Şekil 3.19 Nahaviyye Kubbesi/Medresesi tasviri, 18. yy ("Ottoman album (muraqqa'), with calligraphy, views of holy sites, and an Indian Ocean map", 18. yy)



Şekil 3.20 Nahaviyye Kubbesi/Medresesi (Hawari, 2011)



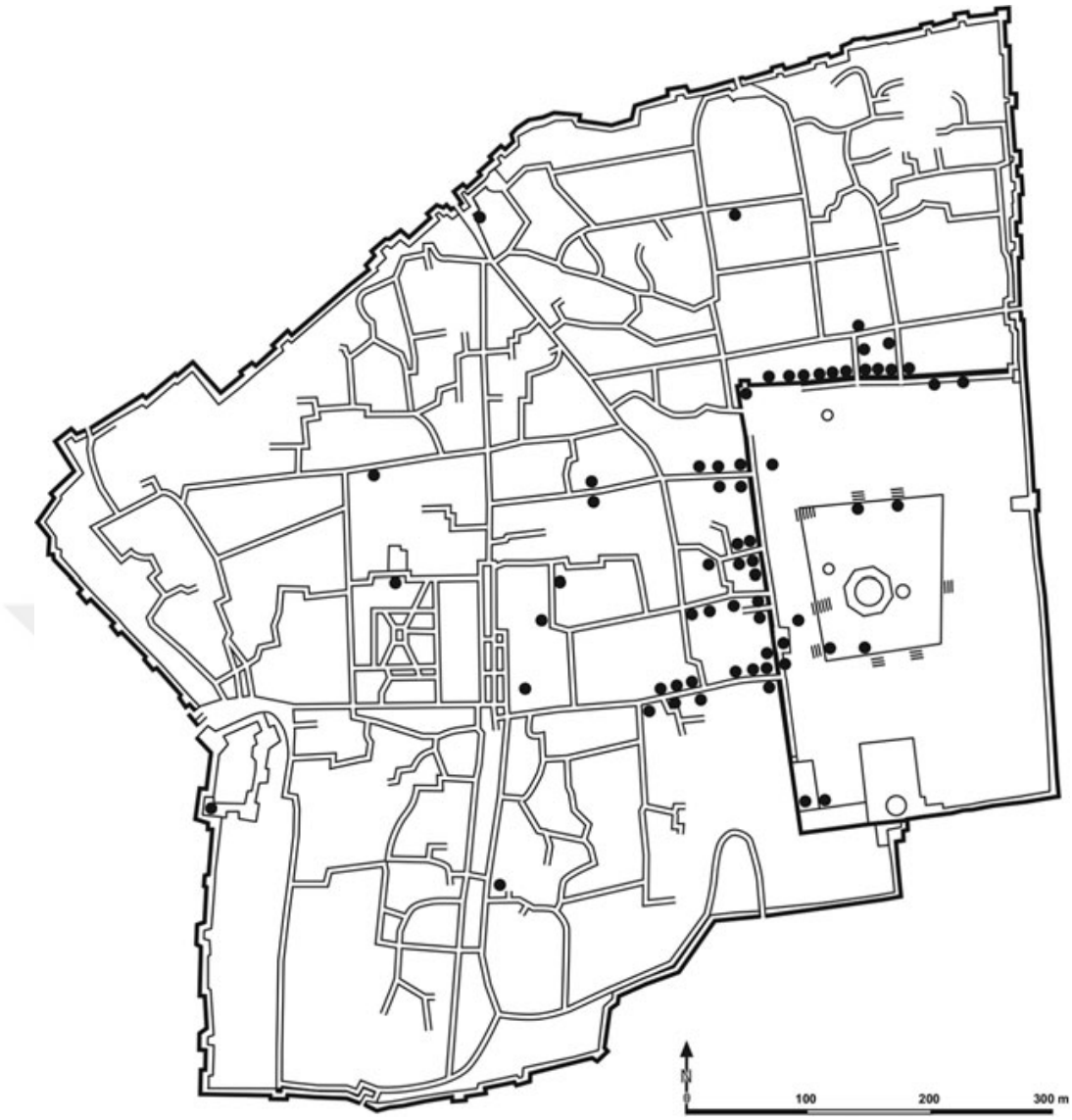
Şekil 3.21 Nahaviyye Kubbesi/Medresesi, ana kapı (Hawari, 2011)

Memlük Dönemi (1250-1517)

Moğolları yenerek saltanatlarını Şam'a doğru genişleten Memlük döneminde, Kudüs Haçlı tehlikesinden arınmış bir şekilde politik olarak önemini kaybetmiştir. Kahire'den atanan Suriye Valiliği'ne bağlı olan Kudüs'te özellikle Eşref Kayıtbay (1468–1496) etkisi görece fazla olmuştur. İslam tarihi boyunca Harem'in bakım ve tezyinatı hükümdarların vazifesi olarak görülmüştür. Bu sebepten Harem'de yer alan iki büyük yapı Kubbetü's-Sahra ve Aksâ Mescidi'nin onarımı ve tezyinatına bu dönemde de devam edilmiştir. Bunun yanı sıra Kudüs'te iki adet yeni mescit inşa edilmiştir (Harita 3.5).

Memlük döneminde yapılan en önemli inşa faaliyeti ise Kayıtbay Medresesi olarak görülmektedir. Harem'de inşa edilen bir diğer yapı ise Kayıtbay Medresesi yakınında Harem avlusunun batısında yer alan Kayıtbay Sebili'dir. Kare planlı olarak, almaşık renkli taş tekniği ile inşa edilmiş ve arabesk motifli oymalara sahip taş bir kasnaklı kubbe ile örtülü olan sebilin içerisinde mihrap ve namazgâh bulunmaktadır. Harem'in batı yönünde yer alan Babü's-Silsile Kapısı da bu dönemde anıtsal üç kemerli revakla yeniden inşa edilmiştir.

Memlük döneminde birçok ribat inşa edilmiştir. Bunlardan Harem duvarına bitişik olan ilk yapı olarak Emir el-Mansurî Ribatı (693/1293–94) dikkat çekmektedir. Eyyûbîler döneminde açılan ilk medresenin ardından bu dönemde Harem'in batı ve kuzey sınırlarına bitişik iki medrese şahıs vakıfları olarak kurulmuştur. Bir diğer önemli yapı ise Harem'in Kuzey sınırına bitişik olarak kurulan Davadariye Hangâhı'dır (1295) (Galor ve Bloedhorn, 2013).



Harita 3.5 Memlük dönemi, Mescid-i Aksâ çevresinde yer alan Memlük yapıları (Galor ve Bloedhorn, 2013)

3.2.2 Osmanlı Dönemi

Eyyûbî ve Memlük dönemlerinden sonra Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü fethi (1517) ile şehrin ve Mescid-i Aksâ'nın idaresi Osmanlılar'a geçmiştir. Sultan Selim'in kısa süre sonra vefat etmesi ile Kanuni Sultan Süleyman (1520) tahta geçmiş, bu dönemden sonra başlayan imar faaliyetleri süresince şehrin surları yeniden yapılmış, Kubbetü's-Sahra ve Kıble Mescidi onarılmıştır. Ayrıca su kaynaklarının düzenlenmesi ile çeşme ve sebiller yaptırılmıştır (Köse, 2017). Merkezi İstanbul'da olan Osmanlı Devleti, Balkanlar'dan Arap Yarımadası ve Mısır'a kadar çok geniş bir coğrafyaya hükmederken Kudüs'ün politik konumu genel manada Arap ailelerin aracılığı ile muhafaza edilmiştir. Bu dönemde Kudüs çok sayıda hacı ağırlamıştır (Galor ve Bloedhorn, 2013).



Şekil 3.22 Mescid-i Aksâ, hava fotoğrafı (Matson (G. Eric and Edith), 1931)

Osmanlılar için Mescid-i Aksâ'nın hususi önemi mimari açıdan da kendisini göstermiştir. Kubbetü's-Sahra, Kubbetü's-Silsile ve Aksâ Mescidi'nin onarımı ile başlayan mimari hareketlilik, sonrasında Sahra platformu üzerine ve Harem sahasında müstakil binalar yapılması ile devam etmiştir (Şekil 3.22). Harem içinde

batı tarafında yer alan Kasım Paşa Sebili (1527) Mescid-i Aksâ'da ve genel olarak Kudüs'te inşa edilen ilk müstakil yapı olarak dikkat çekmektedir. Bunu takiben Harem'in kuzey tarafında Babü'l-Atm Sebili (1537) bizzat Kanuni tarafından yaptırılmıştır. İlk yapılardan bir diğeri ise Nebi Kubbesi'nin yer aldığı alanda inşa edilen Muhammed Bey Mihrabı'dır (1538-9).

Bu yapıların hemen ardından tez konusunu da belirleyen Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen yapıların ilki olan ve Kudüs Valisi Muhammed Amir tarafından yaptırılan Muhammed Amir Hücreleri, Sahra platformunun kuzey çeperinin ortasına iki katlı olarak inşa edilmiştir (1549-50). Kitabesinden ilim ehli için inşa edildiği anlaşılan bu hücrelerin Mescid-i Aksâ'nın maneviyatından yararlanmak adına Harem avlusu içinde kurulduğu aşikârdır. Ayrıca Mescid-i Aksâ'nın dış çeperlerinde yer alan Memlük medreselerinin batı ve kuzey cephesini neredeyse tümüyle kuşatmış olması, güney ve doğu sınırlarının ise topoğrafyanın yapılaşmaya izin vermeyecek şekilde dik eğime sahip olması bu yapıların Sahra platformunda yer almasının bir diğer sebebi olarak düşünülebilir (Natsheh, 2000a). Muhammed Amir Hücreleri'nin örneklik teşkil etmesinin ardından Vali Kitas Çelebi ve Kethüda Perviz Bey tarafından bu hücrelere yakın iki adet yapı, bitişik olarak inşa ettirilmiştir (1559-60). Ardından Muhammed Ağa Hücreleri, 1588 yılında Kubbetü's-Sahra'nın karşısında yer alacak şekilde, yukarıda bahsettiğimiz yapıların arasına inşa edilmiştir. Sahra çevresindeki yapılaşmanın hızlanmasının ardında İslam Bey Hücreleri (1593-4) Sahra platformunun batı çeperine inşa edilmiştir.

1600-4 yılları arasında Sahra platformuna Gazze Valisi Ahmed Paşa tarafından toplamda 4 adet yapı inşa edilmiştir. 1600 yılında inşa edilen Ahmed Paşa (Kuzeybatı) Halveti, mimari özellikleri ve Harem'de inşa edilen en büyük Osmanlı yapısı olması sebebiyle dikkat çekmektedir. Ahmed Paşa (Kuzeydoğu) Halveti ise aynı yılda, kuzey revaklarının diğer yanına inşa edilmiştir. Ahmed Paşa tarafından yaptırılan diğer yapılar ise yine Sahra'nın kuzey çeperinde yer alan Canpolatiyye Halveti ve diğer üçünden farklı olarak doğu çeperinde yer alan tek müstakil yapı olan Ahmed Paşa Medresesi'dir (1604). Osmanlı yapıları arasında vakfiyesinde medrese tabiri geçen tek yapı olarak ayrı bir öneme sahip olan bu yapı doğu tarafındaki kot farkına rağmen iki katlı olarak inşa edilmiştir.

Sahra platformunun kuzey tarafında yer alan Kubbetü'l-Ervah ve Kubbetü'l-Kadr yine bu dönemde Osmanlılar tarafından inşa edilmiştir. Batı tarafında yer alan Ali Paşa Mihrabı (1637-38) ise Harem içerisinde yapılan küçük anıtsal mekânlara örnektir.

1638-9 yılından önce inşa edildiği düşünülen Bayram Paşa Halveti, Sahra platformunun batı tarafında yer almaktadır. Mescid-i Aksâ'da onarım hizmetleri de bulunan Bayram Paşa'nın bu yapıyı satın aldığı bilinmektedir.

Arslan Paşa Odaları'nın yerinde daha önce bir yapı olduğu bilinmekle beraber ilk banisi tarihine ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Kudüs Valisi Arslan Paşa tarafından 1697 yılında restore edilerek vakfetmiştir.

Kudüs Valisi Yusuf Ağa tarafından Mescid-i Aksâ'da iki adet kubbe yaptırılmıştır. Yusuf Kubbesi (1681), Sahra platformunun güney tarafında yer alırken Yusuf Ağa Kubbesi (1681), Harem sathının güney tarafında Aksâ Mescidi'ne yakın bir noktada yer almaktadır. Harem doğu duvarına yakın Kürsî-i Süleyman, Kubbetü'l-Mirac yanında yer alan Nebi Mescidi, Sahra platformunun güneybatısında yer alan ancak şu an ayakta bulunmayan Hüseyni Sebili, Osmanlılar tarafından Harem'de inşa edilen diğer yapılardandır.

Tarihi, banileri ve yapılış sebepleri tam olarak bilinmemekle beraber Sahra platformunun kuzey çeperinde yer alan Sedânetü'l-Harem ve Müezzinîn Halvetlerinin, güneybatısında yer alan Güneybatı Halveti'nin Osmanlı dönemi özellikleri taşıdığı anlaşılmaktadır; bu yapılar 1807 yılından sonraya tarihlenmektedir. 1728 yılında inşa edilen bir diğer yapı olan Decânî Halveti ise Sahra platformunun batı duvarına bitişik olrak Harem sathında, tek katlı olarak yer almaktadır. Osmanlılar'ın inşa ettiği mescit, tekke, sebil vd. yapıların içinde, sayı itibarıyla en yüksek orana sahip yapı tipi ise Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen halvetler[2] olarak görülmektedir (Natsheh, 2000a). Bu yapılan sayısı 15 olarak tespit edilmiştir.

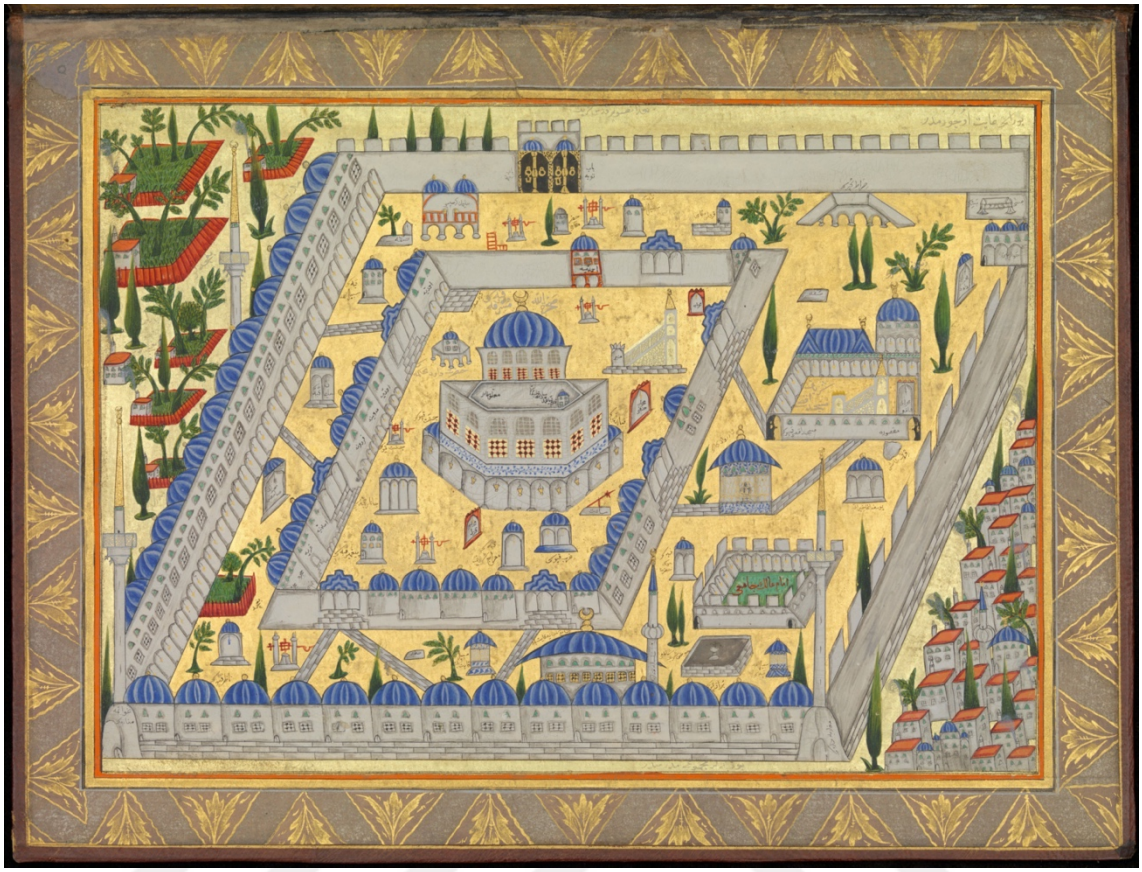
[2] Halvet kelimesi burada, Natsheh'in kullandığı terminolojiye bağlı kalınarak, Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen, tipolojik olarak ortak özellikleri bulunan halvet, hücre, oda, medrese yapıları için üst terim olarak kullanılmıştır. Tezin genelinde Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen yapıların isimlendirilmesinde Natsheh'in terminolojisine sadık kalınmıştır.

Osmanlı yönetimi altında Kudüs'te Hüseynî, Alemî, Hâlidî, Deccânî ve Lutf gibi önde gelen bazı eski ailelerin kadılık haricindeki nakibu'l-eşraflık, müftülükler, Kudüs harem bölgesi şeyhliği gibi dinî ve ilmî görevlere hâkim olduğu bilinmektedir (Steih, 2016). Ancak özellikle 18. yy başlarından itibaren devletle bu aileler arasındaki iş birliği politikalara muhalefet edilmesi sebebiyle zedelenmeye başlamıştır. Osmanlı bu sebeple aileleri görevlerden uzaklaştırmış ve onların yerine diğer âlimlerin terfi etmesine olanak sağlamıştır.

Bu dönemde farklı İslam şehirlerinde yetişmiş, çeşitli mezhep ve tarikatlara mensup olan âlim ve şeyhler Kudüs'e yönelmişlerdir. Osmanlı bu gelişmeler temelinde yeni gelen âlimlerin önünü açmış, devletin politikalarına ve benimsediği tasavvuf gibi temel değerlere muhalefet etmeyen âlimleri ilmî ve dinî görevlerde vazifelendirmiştir (Steih, 2018).

Devlet yöneticileri dışarıdan gelen âlimlere verdikleri imtiyazların yanı sıra onları kendi tekke ve zaviyelerinde ziyaret ederek meclislerine, zikir halakalarına da iştirak etmişlerdir. Arslan Paşa, bu âlimlerden Îsâ el-Kûrânî için Mescid-i Aksâ iç avlusu etrafında bir yapı (Arslan Paşa Odaları) inşa ettirmiş ve el-Kûrânî'yi burada vazifelendirmiştir. Osmanlı'nın dışarıdan gelen âlimlere yaptığı vazifelendirmeye bir diğer örnek olarak Hristiyanların haraçlarını toplamakla görevlendirilen Şeyh Muhammed el-Halîlî gösterilebilir. Ayrıca Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra inşaatının nezareti de el-Halîlî'ye tevdi edilmiştir. Muhammed Kürt Paşa tarfından el-Halîlî'nin Mescid-i Aksâ'daki Muhammediyye Zaviyesi'nde kalmasına müsaade edilmiştir (Steih, 2018). Kudüs'teki meşhur ailelerden biri olan Decânîler ise Osmanlı idaresi ile olumlu ilişkiler geliştirmiş ve önemli vazifelerde istihdam edilmişlerdir (Mustafa, 2018).

Mescid-i Aksâ Minyatürü (1730-54)



Şekil 3.23 Mescid-i Aksâ ve yakın çevresi minyatürü (“Ottoman album (muraqqa’), with calligraphy, views of holy sites, and an Indian Ocean map”, 18. yy)

Chester Beatty Dijital Koleksiyonu, T 447 envanter numarası, “Ottoman album (muraqqa'), with calligraphy, views of holy sites, and an Indian Ocean map” ismiyle yer alan murakkâ içerisinde bulunan bir minyatür, Mescid-i Aksâ ve yakın çevresini detaylı bir şekilde tasvir etmektedir (Şekil 3.23). İçerisinde Mir Ali Haravi, Derviş Ali ve Hattat Hafız Osman’ın eserlerinin de yer aldığı murakkâ, I. Mahmud döneminde bir araya getirilmiştir ve tuğrasıyla beraber 1730-1754 yıllarına tarihlenmektedir. Murakkâ içerisinde Mescid-i Aksâ’nın tasvirinin yanı sıra, Mekke’de yer alan Mescid-i Haram ve Medine’de yer alan Mescid-i Nebi ve Edirne’deki Selimiye Camiileri tasvirleri yer almaktadır.

“Hâzâ Tasvîr-i Kuds-ı Şerîf” başlığı yer alan minyatürün önemli özelliklerinden biri, mimari yapıların üzerinde sülüs ve nesih hattıyla yer alan yapı isimlendirmeleridir. İç içe iki avlu olarak tasvir edilen Mescid-i Aksâ’nın ortasında

yer alan Kubbbetü's-Sahra nispetleri itibari ile en önde yer alan yapıdır. Aksâ Mescidi, İmam Malik Camii, Sultan Kayıtbay Camii ve Harem minareleri nispetleri ile ilk göze çarpan tasvirlerdendir. Tasvirin tümüne yayılmış yapıların kubbeleri ve iki avlu sınırını tanımlayan sıralı kubbeler ise mavi ile renklendirilmiştir. Mescid-i Aksâ dışında kalan alanın tasvirinde kuzey yönünde bahçe içerisinde evler ve küçük bir mescit yer almaktadır. Güney yönünde bulunan yerleşim alanındaki yapıların yoğunluğu ile cami ve kubbelerin varlığı ise belirgin şekilde göze çarpmaktadır.



Şekil 3.24 Mescid-i Aksâ minyatürü, Sahra platformu, iç avlu detayı ("Ottoman album (muraqqa'), with calligraphy, views of holy sites, and an Indian Ocean map", 18. yy)

Çokgen yapısı, yüksek kubbe kasnağı, revzenli ve lokma parmaklıklı pencereleri ile tasvir edilen Kubbetü's-Sahra'nın kubbesi üzerinde "Sahratullah-ı Müşerrefe Kubbesi" yazısı yer almaktadır (Şekil 3.24). Kubbe kasnağının hemen altında yer alan altıgende, Kubbetü's-Sahra'nın içerisini işaret eden "Muallak Taşı" ve küçük bir kubbeli yapı üzerinde salavat-ı şerife yazısı görülmektedir. Yasin suresini içeren

kuşak yazısının henüz eklenmediği görünen tasvirde beden duvarlarının altında yer alan revaklardan kandiller sarkıtılmış, Kıble Kapısı ve Cennet Kapısı, üst örtüleri ile beraber gösterilmiştir. Kubbetü's-Sahra'nın sol üst tarafında ise Kubbetü's-Silsile, "Hazreti Davud Mahkemesi" ismiyle yer almaktadır.

Sahra platformu üzerinde yer alan yapılara baktığımızda alt kısımda (batı yönü) kuzeyden güneye doğru, Cennet Kuyusu, Canlar Kubbesi (Kubbetü'l-Ervah), Peygamber Kubbesi (Kubbetü'n-Nebi), Kızıl Mihrab, Mirac-ı Şerîf Kubbesi (Kubbetü'l-Mi'râc), Garb Kubbesi (Kubbetü'l-Garbiyye) ve saat yer almaktadır. Üst kısımda (doğu yönü) ise Kürk Sofası, bir kuyu, mihrap, kıble tarafına yakın büyük süslemeli bir minber (Kadı Burhaneddin Minberi), Mihrab-ı Hanefî yer almaktadır.



Şekil 3.25 Mescid-i Aksâ minyatürü, Sahra platformu, Ahmed Paşa Medresesi detayı ("Ottoman album (muraqqa'), with calligraphy, views of holy sites, and an Indian Ocean map", 18. yy)

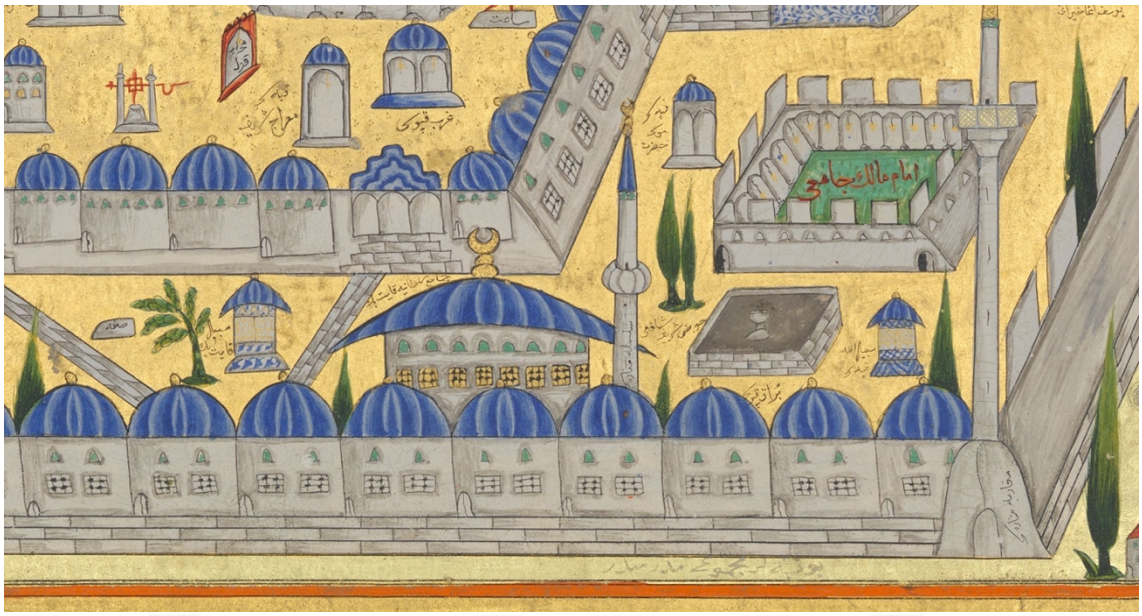
Minyatürde yer alan Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen kubbeli yapıların neredeyse tümünün ön cephesinde revakların yer aldığı ve iki katlı oldukları görülmektedir. Doğu çeperinde Ahmediyye yazısını içeren kubbeli ve revaklı yapı Ahmed Paşa Medresesi'dir (Şekil 3.25). Tasvirde iki adet görünen revaklar yapının orijinal düzeninde üçlü dizilime sahiptir. Tasvirdeki pencere sayısından bu düzen anlaşılabilmektedir. Bu tasvirin sol üst tarafında turuncu ile çizilmiş tasvirin ise yapıya bitişik olan merdiven olması ihtimali yüksektir. Doğu çeperinin güney köşesinde bir başka kubbeli yapı yer almaktadır. Bu yapının olduğu yerde

günümüzde Karak Namazgâhı yer almaktadır ancak üzeri örtülü olmayan yükseltilmiş bir satıh ve küçük bir mihraptan ibarettir.

Kuzey çeperinde yer alan 7 adet kubbeli yapının üzerlerinde sırasıyla Ahmediyye, Ahmediyye, Deruniyye, Ferdûne, Aslaniyye, Garbiyye ve iki adet Hücre ibareleri yer almaktadır. Hücre yazsının iki adet olması sebebi ile birbirine bitişik olan iki hücrenin kastedildiği ve toplamda 8 adet halvetin yer aldığı düşünülebilir. Minyatürde ön kısmında Kürk Sofası adında bir mekân bulunduğu görülen Ahmed Paşa (Kuzeydoğu) Halveti ve Ahmed Paşa (Kuzeybatı) Halveti'nin yerleri doğru şekilde tasvir edilmiştir. Aslanpaşa Halveti'nden sonra gelen Garbiyye yazılı yapının Canpolatiyye Halveti'ni, bitişiğinde yer alan iki adet Hücre yazsının ise Kitas ve Perviz Halvetlerini tasvir ettiği söylenebilir. Ahmed Paşa (Kuzeybatı) Halveti'ne bitişik, Deruniyye olarak isimlendirilen yapının, Muhammed Amir Halveti; batısında yer alan Ferdûne isimli yapının ise Muhammed Ağa Halveti olduğu söylenebilir. Ancak Kuzeybatı Revakı bu iki halvet arasında yer alması gerekirken Ferdûne (Muhammed Ağa Halveti) ve Aslaniyye (Aslan Paşa Odaları) arasında tasvir edilmiştir.

Batı çeperinde yer alan dört kubbeli yapının ölçekleri ve arka taraflarında yer alan girişler iki katlı bu yapıların yine halvet yapıları olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir. İslam Bey Hücreleri, Bayrampaşa Halveti ve Decânî Halveti'nin bu dönem öncesinde inşa edilmiş oldukları bilinmektedir. Sedânetü'l-Haram Halveti, Müezzinîn Halveti, Güneybatı Halveti'nin ise daha sonraki bir tarihte (1807 sonrası) iki katlı olarak yapıldığı düşünülmektedir (Natsheh, 2000a).

Güney çeperinde yer alan dört bitişik kubbeli yapının Nahviyye Kubbesi/Medresesi olduğunu söylemek mümkündür. Diğer kubbeli yapının ise Yusuf Kubbesi olduğu düşünülebilir.



Şekil 3.26 Mescid-i Aksâ minyatürü, Kayıtbay yapıları detayı (“Ottoman album (muraqqa’), with calligraphy, views of holy sites, and an Indian Ocean map”, 18. yy)

Mescid-i Aksâ sınırını kuzey ve batı yönünde belirleyen sıralı kubbeler medrese olarak isimlendirilmektedir. Harem avlusunun kuzeyinde suffe, Sebilullah Kubbesi, Süleyman Kubbesi, Sâmıd Mihrabı ve Nâzır Kubbesi yer almaktadır.

Batı sınırında yer alan medreselerin Memlük döneminde inşa edilen medreseler olduğu anlaşılmaktadır. İki köşesinde Mağribe ve Gavanime Minarelerinin bulunduğu batı tarafındaki kubbelerin önünde Cami-i Sultan Kayıtbay, Silsile Minaresi ve Burak Kapısı yer almaktadır. Caminin kuzeyinde Kayıtbay Sebili, suffe ve bir kuyu yer almaktadır (Şekil 3.26).

Doğu sınırında yer alan sur duvarının üzerinde Bâb-ı Rahme ve Bâb-ı Tövbe kapıları kubbeleri ile belirtilmiştir. Bu kapının önünde Süleyman Kürsüsü, Kuyu, Hızır Makamı, bir başka kuyu, Sebilullah Kubbesi, Kırklar Makamı, Sırat Köprüsü yer almaktadır.



Şekil 3.27 Mescid-i Aksâ minyatürü, Aksâ Mescidi detayı (“Ottoman album (muraqqa’), with calligraphy, views of holy sites, and an Indian Ocean map”, 18. yy)

Kıble yönünü de temsil eden güney surunun ortasında Mescid-i Aksâ-i Şerif yer almaktadır (Şekil 3.27). İçinde yer alan minber, Şafiî mihrabı ve maksurenin belirgin olarak ifade edildiği Aksâ Mescidi’nin mihrabı üzerinde yer alan kubbesi ve kırma çatısı hususi olarak tasvir edilmiştir. Mescidin batı tarafında, Şadırvan, Yusuf Ağa Hayrâtı, Hz. Musa Kubbesi, İmam Malik Camii, Havz-ı Şerif-i Şafiî ve Sebilullah Kubbesi yer almaktadır. Mescidin doğu tarafında ise Davud Mihrabı, Havariyyin ve Musa Beşiği bulunmaktadır.

Kudüs Haritaları

Literatürde “Survey of Palestine” başlığı altında yer alan Filistin etütleri, genel olarak devletlerin siyasi ve askerî hedefleri doğrultusunda, saha gerçeklerini anlama ve ileriye dönük planlama adına bilgi derlemek hedefi ile etüt etme ve haritalama faaliyetleri üzerine kurulmuştur.

Tarih boyunca dinî ilginin merkezinde yer alan Filistin, 19. yy.dan itibaren yoğun coğrafi, tarihî ve arkeolojik araştırmalara ve bilimsel çalışmalara konu edilmeye başlanmıştır. Avrupa'da modern matematik teorileri, jeodezi ve baskı-dağıtım imkânları sayesinde haritacılık faaliyetleri, etüt ve ölçüm temelli gelişirken Filistin'de geleneksel yöntemlerin yerine yeni haritacılık yöntemleri tercih edilmeye başlanmıştır.

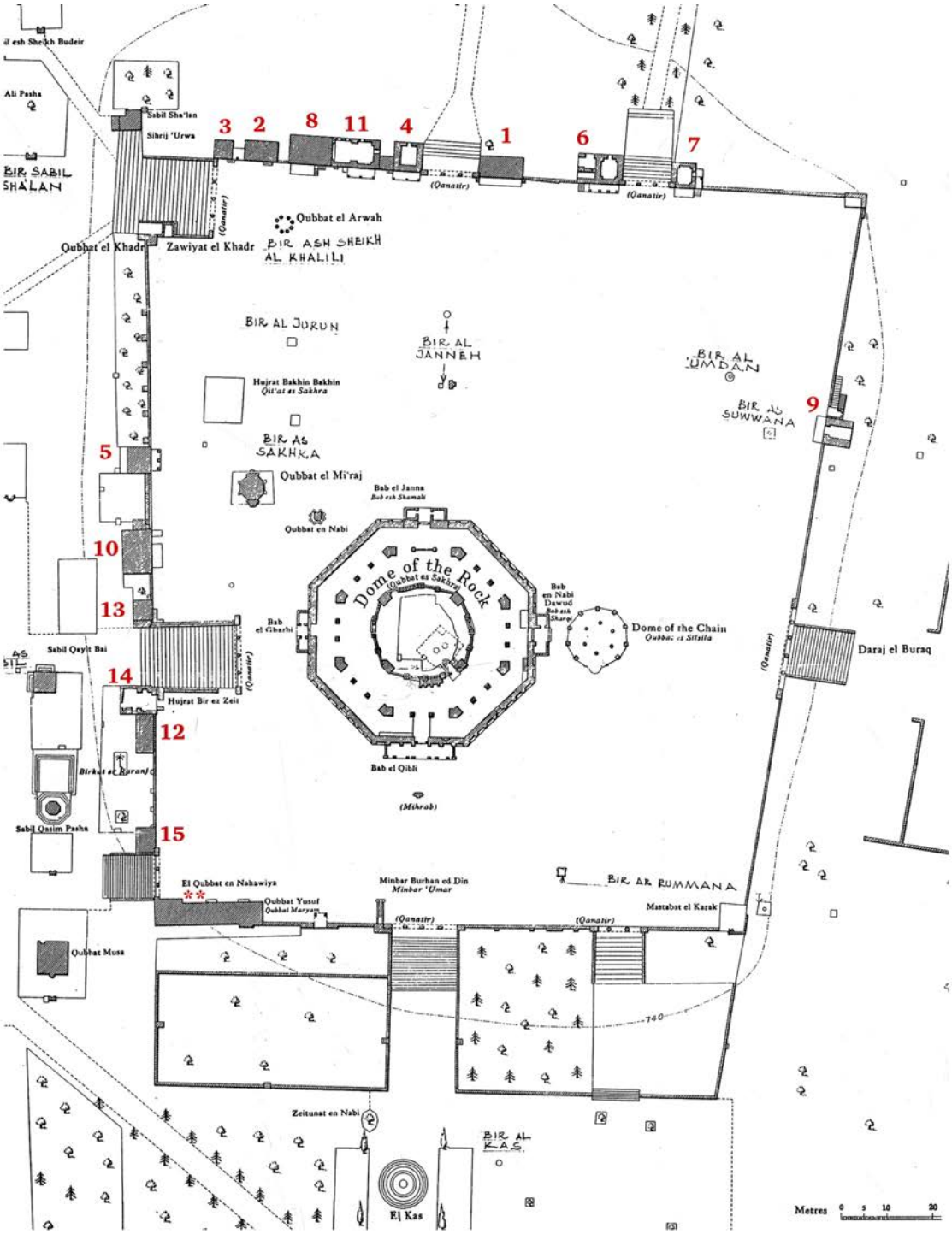
1799'da Napolyon Bonapart'ın Filistin seferi sırasında hazırlatılan harita, üçgenleme yöntemi kullanılarak yapılan ilk Filistin haritasıdır (Şekil A.1). 19. yy sonunda, etüde dayalı haritaların kıymetinin anlaşılmasından sonra faaliyetler artmıştır. Bu dönemde, biri Kaptan Charles Wilson başkanlığında Kudüs'ün drenaj ve su tedarik sistemlerinin planlanması amacına yönelik haritalandırılması için ve diğeri Filistin Keşif Fonu (PEF) adına tüm ülkenin sistematik, topografik haritasını çıkarmak ve antik kalıntıları kayıt altına almak için bölgeye gönderilen iki misyon, 20. yy.da yapılacak haritalama faaliyetlerinde öncü olmuştur (Gavish, 2005).

19. yy.da hâlen Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında olan Kudüs'te modern haritalama faaliyetleri hakkındaki ilk detaylı ve kapsamlı çalışma İngiliz Mimar F. Catherwood'un 1833 yılında Mescid-i Aksâ ve çevresini haritalandırdığı eskiz, gravür ve panaromalarını da içeren seyahatinde gerçekleşmiştir (Şekil A.2). 1841 ve 1845 yıllarında farklı ekipler tarafından yapılan iki ayrı araştırma gezisi sonrası açık ara en nitelikli çalışma ise İngiliz Ordnance Survey hizmetinde büyük ölçüde özel kaynaklardan finanse edilerek Filistin'e gönderilen Kaptan Charles Wilson komutasındaki Kraliyet mühendislerinden oluşan bir grup tarafından 1864-1865'te yapılan araştırma gezisi neticesinde ortaya çıkmıştır. Kudüs'te ilk kez bir haritalama projesi, drenaj ve su tedarik sisteminin planlanması için bir araştırma ekibine emanet edilmiştir. Bu çalışma sırasında yerel bir üçgenleme ağı oluşturularak şehir 1:2.500 ölçeğinde, çevresi ise 1:10.000 ölçeğinde haritalandırılmıştır (Şekil A.3) (Şekil A.4) (Gavish, 2005).

O yıllarda Osmanlı idaresinde çalışan İtalyan Mimar Ermete Pierotti de Kudüs'ün ve bazı özel alanların haritasını çıkarmıştır. İlk defa Fransiskenler tarafından haritalama işleri için Kudüs'e çağırılan Pierotti, St. Anne Kilisesi'nin yapımının ardından Esad Efendi'nin yanında Kudüs'ün ve Mescid-i Aksâ'nın su kanallarının

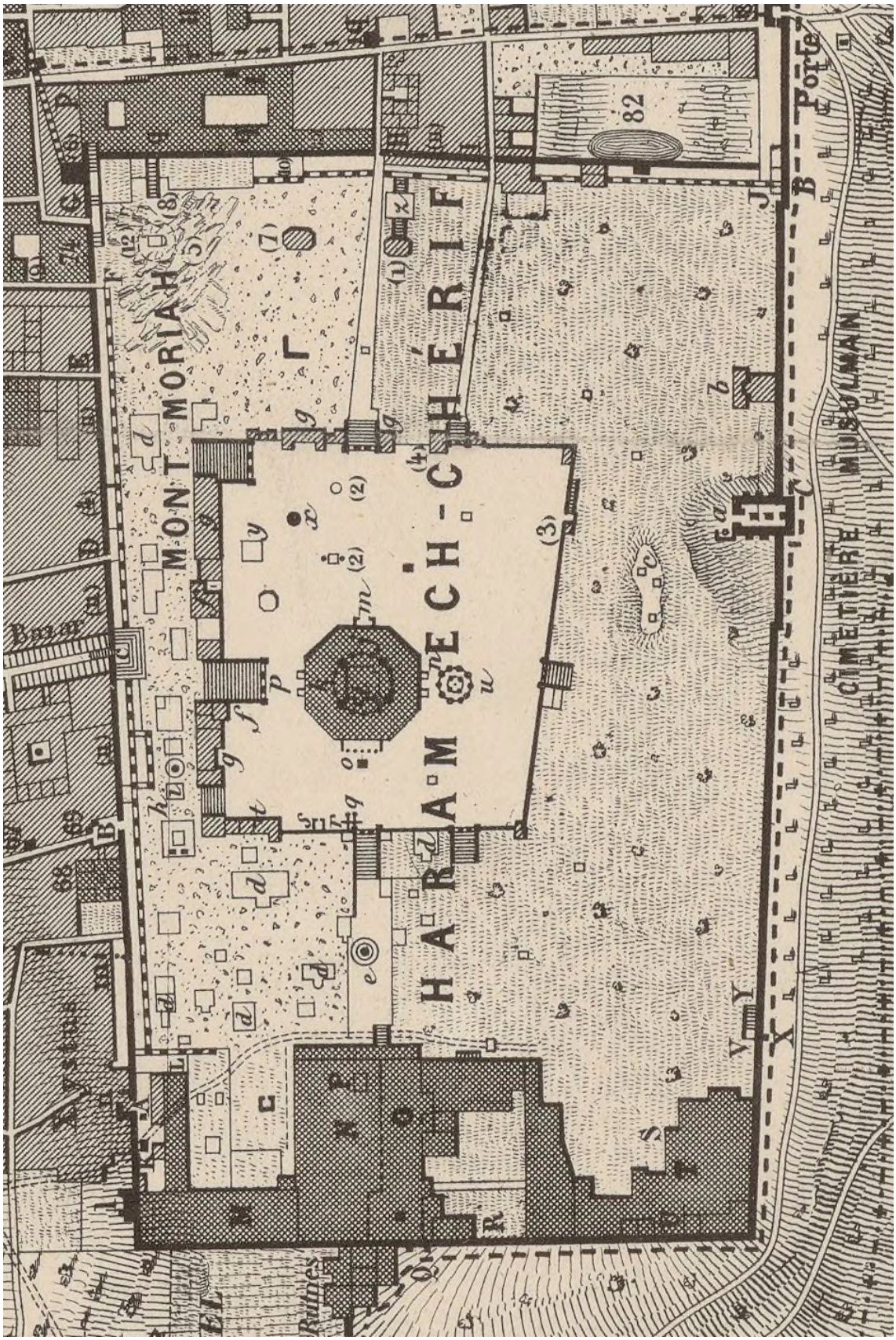
onarılması işinde çalışmış, ardından pek çok farklı dinî kurum için çeşitli yapıların planlarını çıkarmıştır. 1858 yılında Kudüs Valisi Süreya Paşa tarafından Kudüs Başmühendisi tayin edilerek gayrimüslimlerin erişimi olmayan pek çok alana giriş imkânı sağlamıştır. 1861 yılında Paris'e dönerek haritalarını da içeren 1864 tarihli *Jerusalem Explored* ve 1888 tarihli *Atlas de la Palestine* eserini yayımlamıştır (Şekil A.4) (Şekil A.6) (Legouas, 2013).

Modern haritalama yöntemleri ile üretilen haritalarda Kubbetü's-Sahra etrafında yer alan yapılar hakkında da bilgiye rastlamak mümkündür. Catherwood'un (1835) haritasında Ömer Mescid'i olarak isimlendirilen Mescid-i Aksâ içerisindeki iç avluyu çevreleyen yapılar görünmektedir. Ancak lejant içerisinde bu yapılara herhangi bir açıklama tanımlanmamıştır. Wilson'un (1865), Ordnance Survey of Jerusalem haritasında, bu yapıların tümü yer alırken bazılarının (no. 4, 6, 7, 9, 11, 14) bodrum kat planları gösterilmiştir (Harita 3.6). Ancak harita üzerinde özel bir işaret ve isimlendirme yer almamaktadır. Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen yapıların işlevlerine dair bilgi edinebileceğimiz en erken harita ise Pierotti'nin haritalarıdır (1860, 1888). 1860 tarihli, "Plan de Jerusalem" başlıklı haritasında bazı yapılar (no. 1, 8, 11, 12, 14) için kullanılan g harfinin karşısında "tekke" anlamına gelen "Couvent des Derviches" ve f harfinin karşısında (no. 10, 14) ise "Efendinin öğüt verdiği yer" anlamına gelen "Endroit où les Effendi donnent des consiels" yazmaktadır. Nahaviyye Medresesi üzerinde ise t harfi ile "cami mağazası/ambarı" ifadesi yer almaktadır (Harita 3.7) (Pierotti, 1860). 1888 tarihli "Plan du Mont Morija où le Haram ech-Cherif des Arabes" haritasında ise p harfi ile (no. 1, 2, 3, 5, 14) "Kur'an okuma okulları" manasında gelen "Écoles pour la lecture du korran" ifadesi, q harfiyle (no. 4, 6, 8, 9, 10, 11 ve Nahaviyye Medresesi) ise "Harem koruyucularının lojmanları" manasına gelen "Logements des gardiens du Harem" ifadesi yapıları tarif etmektedir (Harita 3.8) (Pierotti, 1888).

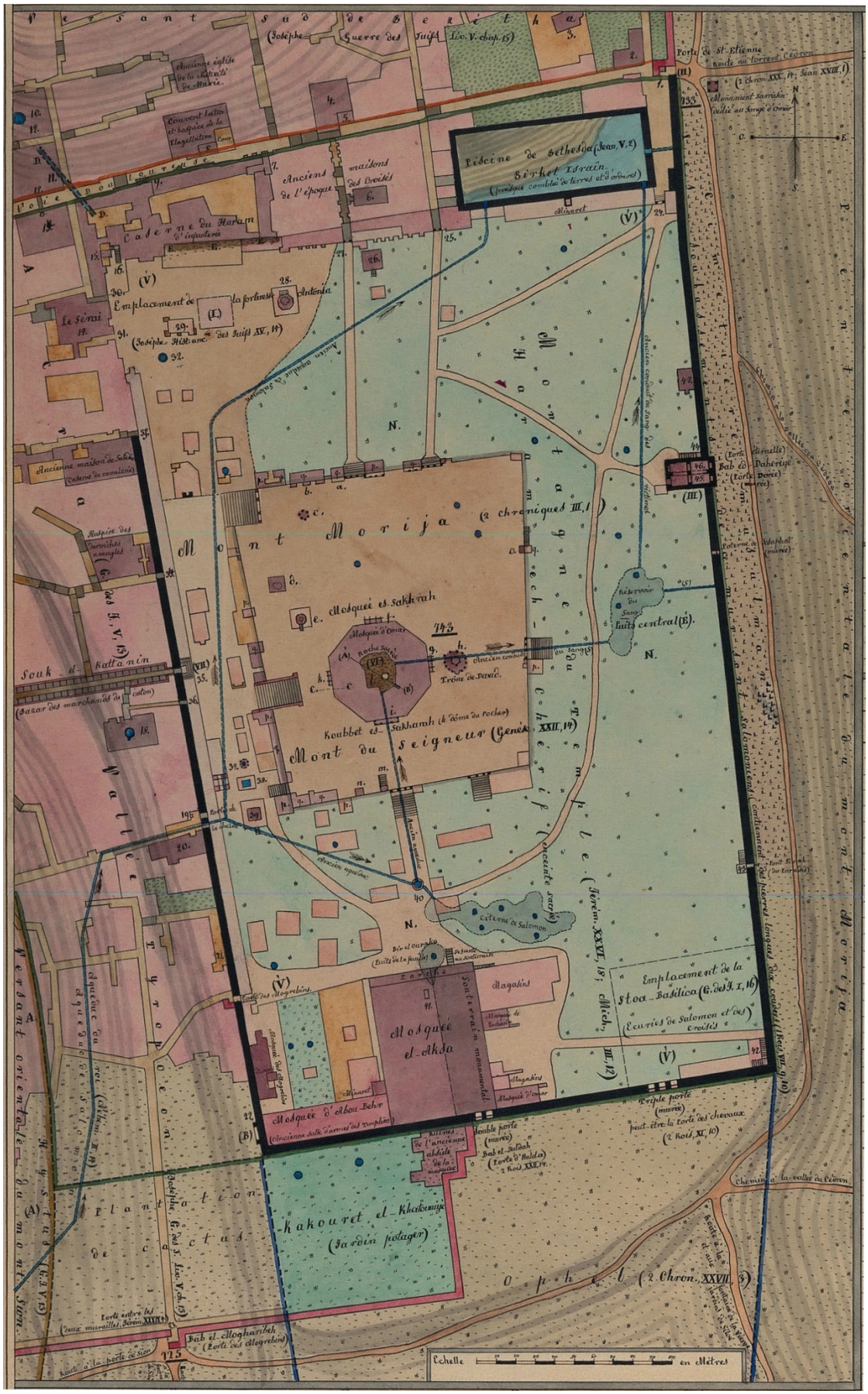


1 Muhammed Amir Hücresi (956/1549-50)
2 Kitas Halveti (967/1559-60)
3 Perviz Halveti (967/1559-60)
4 Muhammed Ağa Hücreleri (996/1588)
5 İslam Bey Hücreleri (1002/1593-94)
6 Ahmed Paşa Kuzeybatı Halveti (1009/1601)
7 Ahmed Paşa Kuzeydoğu Halveti (1009/1601-2)
8 Canpolatiyye Halveti (1010/1601-2)
9 Ahmed Paşa Medresesi (1013/1604)
10 Bayrampaşa Halveti (1038/1628-9)
11 Arslan Paşa Odaları (1109/1697)
12 Decânî Halveti (1138/1725-6)
13 Sedânatü'l-Haram Halveti
14 Müezzinin Halveti
15 Güney-Batı Halveti
** Nahaviyye Kubbesi/Medresesi (604/1207-8)

Harita 3.6 Ordnance Servey of Jarusalem üzerinde iç avluyu çevreleyen yapıların gösterimi (Wilson, 1865)



Harita 3.7 Mescid-i Aksâ, harita detayı (Pierotti, 1860)



Harita 3.8 Mescid-i Aksâ, harita detayı (Pierotti, 1888)

4
MESCİD-İ AKSÂ İÇ AVLUSUNU ÇEVRELEYEN YAPILAR

Harem-i Şerif'te Kubbetü's-Sahra'nın üzerinde yer aldığı platformun etrafına yapı inşası Eyyûbî döneminde başlamıştır (Galor ve Bloedhorn, 2013). Necipoğlu'na (2008) göre Osmanlı yöneticileri de inşaat faaliyetlerinde, Mescid-i Aksâ'nın prestijli merkezî platformu ve çevresine hususi önem vermişlerdir. Kubbelerini yeniden inşa etmiş, kuzey ve batı kenarlarına, meskûn derviş ve münzeviler için hücre ve halvetler eklemişlerdir. Bu yapılar, Evliya Çelebi'nin deyimiyle Harem külliyesini tam anlamıyla dervişlerin kıble ve Kâbe'sine dönüştürmüştür (Şekil 4.1).

Üzerinde Kubbetü's-Sahra'nın da yer aldığı Mescid-i Aksâ iç avlusunu Sahra Harem'i olarak tanımlayan Evliya Çelebi (2010), buradaki yapıları ve içerisinde kalanları şu şekilde tarif etmektedir. "Ve bu Sahra hareminin etrafında kırk medrese odaları vardır. Her birinde hâl ehli kimseler vardır. Bazısı haftada bir iftar eder. Bazısı kırk elli seneden beri canlı eti yememişlerdir."

Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen yapıların tamamına yakını, iki katlı olarak, Kubbetü's-Sahra'nın üzerine kurulduğu platform çeperinde yer almaktadır (Şekil 4.2) (Şekil 4.3) (Şekil 4.4) (Şekil 4.5). Mimari özellikleri; nitelik ve detay anlamında farklılık gösterse de yığma taş örgüsü, kubbeli üst örtüsü, süsleme ve geçiş elemanları ile bölgedeki Osmanlı mimarlık üslubunu yansıtmaktadır (Natsheh, 2000a). Hâlihazırdaki durumlarından ve bazılarının ön cephelerinde yer alan kemer izlerinden, genel olarak yapıların ön cephesinde revaklı bir alana sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu karakter Chester Beatty koleksiyonunda yer alan minyatürde de görülmektedir (bkz. Şekil 3.23).



Şekil 4.1 Avlunun genel görünüşü (II. Abdülhamid Koleksiyonu, 1922)

Yapıların yarıya yakınının orijinal işlevi bilinmemekle beraber; kitabe, vakfiye ve sicil kayıtlarından diğer yarısının orijinal işlevinin yanı sıra banisi ve yapım tarihini tespit etmek mümkündür (Tablo 4.1). Farklı dönemlerde değişen işlevler ve bu yapılarda vazife alan kişilere nispetle, isimlendirmeler zaman içerisinde değişkenlik göstermektedir. Kayıtlı vakfiyesi olan yapıların işlevleri arasında çoğunlukla eğitim ve Kur'an tilaveti yer almaktadır. Ahmed Paşa (Kuzeybatı) Halveti'nin vakfiyesinde yer alan Kadirî tarikatı mensuplarına tahsis edildiği şerhi bu yapının tasavvuf faaliyetleri için de kullanıldığını göstermektedir. Arslan Paşa Odaları ve Decânî (Halveti)'nin de yine tasavvufi faaliyetlerle irtibatlı olduğu söylenebilir. Ahmed Paşa Medresesi ise Osmanlı döneminde inşa edilmiş, Mescid-i Aksâ'da medrese olarak isimlendirilen tek yapı olma özelliğini taşımaktadır (Natsheh, 2000a).

Tablo 4.1 Yapıların orijinal dönem bilgi tablosu

İsim	Orijinal İşlevi	Yapı Tarifi	Tarih Kaydı	Bânî
1. Muhammed Amir Hücresi (959/1552)	Eğitim	Hücre	Kitabe: Tarih düşürülmüş	Kitabe
2. Kitas (Halveti) (967/1560)	X	X	Kitabe: Tarih düşürülmüş	Kitabe
3. Perviz (Halveti) (967/1560)	X	X	Kitabe: Tarih düşürülmüş	Kitabe
4. Muhammed Ağa Hücreleri (996/1588)	Kur'an tilaveti	Hücre	Kitabe	Kitabe
5. İslam Bey Hücreleri (1002/1594)	Kur'an tilaveti	Hücre	Vakfiye	Vakfiye
6. Ahmed Paşa (Kuzeybatı) Halveti (1009/1601)	Eğitim	Halvet	Vakfiye	Vakfiye
7. Ahmed Paşa (Kuzeydoğu) Halveti (1009/1601)	Eğitim/Kur'an tilaveti	Halvet	Vakfiye	Vakfiye
8. Canpolatiyye Halveti (1010/1601-2)	X	Halvet	Sicil	Sicil
9. Ahmed Paşa Medresesi (1013/1604)	Eğitim	Medrese	Vakfiye	Vakfiye
10. Bayram Paşa Hücresi/Halveti (1038/1628-9)	Kur'an tilaveti	Hücre (sonra halvet)	Sicil	Sicil

Tablo 4.2 Yapıların orijinal dönem bilgi tablosu (devamı)

11. Arslan Paşa Odaları (1109/1697)	Kur'an tilaveti	Oda	Vakfiye (restorasyon sonrası)	Vakfiye (restorasyon sonrası)
12. Decânî (Halveti) (1138/1725-6)	X	Mekân	Kitabe	Kitabe
13. Sedânatü'l-Haram (Halveti)	X	X	Tahmini	X
14. Müezzinîn (Halveti)	X	X	Tahmini	X
15. Güneybatı (Halveti)	X	X	Tahmini	X

Literatürdeki mevcut bilgilerden, Mescid-i Aksâ iç avlusu etrafında yer alan yapıların ziyaretçilerden özellikle isim yapmış olanlara konaklama hizmeti sunduğu anlaşılmaktadır. Bu âlimler Harem yerleşkesinde kalabiliyorlardı. Diğer hacılar için ise başka imarethaneler bulunmaktaydı. Bu durum, 20. yy başı meşhur âlimlerinden Şamlı Cemaleddin el-Kasımî'nin hatıratında açıklanmaktadır. Aksâ ve Kubbetü's-Sahra çevresindeki hücrelerin sahipleri, Kasımî'ye hücrelerinde kalmasını teklif etmişlerdir (Schick, 2020).

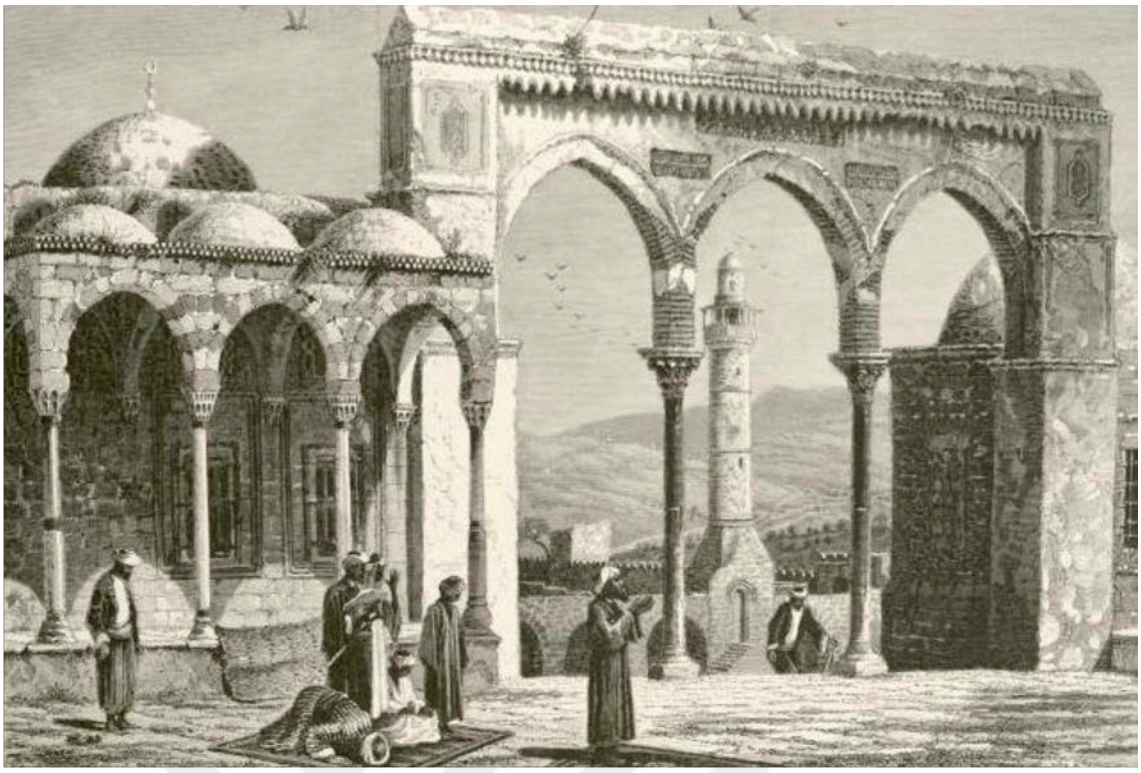
Bunun aksini ifade eden başka bir kaynakta ise 1833 yılında şehri ziyaret eden Frederick Catherwood durumu şu şekilde ifade etmiştir: "Daireler, caminin akarlarından karşılıksız olarak barınan ve doyurulan Muhammedî hacıların daha yoksul sınıflarına tahsis edilmiş" (Galor ve Bloedhorn, 2013). BOA'nde bulunan bir belge özetinde yer alan bilgilerde bunu destekleyen bir durum görülmektedir. 1566 (h. 974) tarihli belgede Sahratullâh etrafındaki odalarda kalan bazı Hintlilerin gece tuvalet ihtiyaçlarını burada giderdikleri konusunda şikâyet olduğu belirtilmekte ve bu duruma dikkat edilmesi hususunda uyarıda bulunulduğu görülmektedir ("BOA, A.DVNSMHM.d, 5/191). Genel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında dahi bu hücrelerin hac vazifesi için Aksâ'ya gelen

ziyaretçilerin barınma ihtiyaçlarını karşıladığı söylenebilir (Galor ve Bloedhorn, 2013).

Hücrelerin asli işlevlerine dair bilgiye 16. yy kadı sicillerinde de rastlanmaktadır. 29 Safer 968 (m. 1560) tarihli sicilde, Kâdı Abdurrahman'ın, Kayıtbay Medresesi karşısında, Sahra sathının merdivenleri bitişiğinde, dikdörtgen planlı, Sahra sathından girişi ve üç adet revakı olan bir yapı inşa ettirdiğinden bahsedilmektedir. Kullanım şeklini tarif etmek için ise "Alt eyvanda şeyh Cemâlüddin Abdullah bin Şeyh Şihâbüddin Ahmed el-Ma'rî itikâfta bulunur. O, evlatları, cemaati, diğer Müslümanlar, Hanefî ve Şafiî sâdâtından kimseler beş vakit namaz kılar. Üst hücrede Hanefî mezhebinden, sâlih, mütedeyyin bir kişi itikâfta bulunur." ifadeleri kullanılmıştır (Salameh, 2016).

Halvetlerin bir diğer işlevinin ise dinî eğitim olduğu anlaşılmaktadır. El-'Asalî, Kubbetü's-Sahra platformunun kuzeyindeki hücrede ders veren âlimlerin isimlerini zikretmektedir. Yapıların hangileri olduğu tespit edilememekle beraber, ileriki dönemlerde, halvetlerin Harem'in idari işlerinde de kullanıldığı bilinmektedir. 1593 tarihli sicilden anlaşıldığı üzere halvetlerden birinde Başmimar Abdülmuhsin Efendi'nin eşyalarının bulundurulduğu, bir diğerinin ise ayakkabı muhafazası hizmeti için kullanıldığı anlaşılmaktadır (Natsheh, 2000a).

18. yy.da, Osmanlı devleti yöneticileri dışarıdan gelen âlimlere verdikleri imtiyazların yanı sıra onları kendi tekke ve zaviyelerinde ziyaret ederek meclislerine, zikir halakalarına da iştirak etmişlerdir. Arslan Paşa bu âlimlerden Îsâ el-Kûrânî için Mescid-i Aksâ iç avlusu etrafında bir yapı (Arslan Paşa Odaları) inşa ettirmiş ve onu burada vazifelendirmiştir. Osmanlı'nın dışarıdan gelen âlimlere yaptığı vazifelendirmeye bir diğer örnek olarak Şeyh Muhammed el-Halîlî gösterilebilir. Hristiyanların haraçlarını toplama ve ayrıca Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra inşaatının nezareti kendisine tevdi edilmiştir. Muhammed Kürt Paşa tarfından el-Halîlî'nin Mescid-i Aksa'daki Muhammediyye Zaviyesi'nde kalmasına müsaade edilmiştir (Steih, 2018). Kudüs'teki meşhur ailelerden biri olan Decânîler ise Osmanlı idaresi ile olumlu ilişkiler geliştirmiş ve önemli vazifelerde istihdam edilmişlerdir (Mustafa, 2018).



Şekil 4.2 Kubbetü's-Sahra platformu, Ahmed Paşa (Kuzeybatı) ve (Kuzeydoğu) Halvetleri, Woodward, J. D., 1881 (Güzel ve Arslan Sevin, 2019)



Şekil 4.3 Mescid-i Aksâ avlusu, Barlett, W. H., 1847 (Güzel ve Arslan Sevin, 2019)



Şekil 4.4 Mescid-i Aksâ, Antonia Kulesi'nden (Matson (G. Eric and Edith), 1898a)



Şekil 4.5 Kubbetü's-Sahra, kuzeybatı görünüşü (Matson (G. Eric and Edith), 1898b)



Şekil 4.6 Kubbetü's-Sahra ve Güneybatı (Halveti) ("Eski Filistin Fotoğrafları...", 2018)

4.1 Muhammed Amir Hücresi (956/1549-50)

Tarih/Bani: Kitabesinde yer alan bilgiye göre Kudüs Sancağı Emiri Muhammed Amir tarafından yaptırılmıştır. Yine kitabede yer alan bölümde düşürülen tarihin ebced hesabı ile yapım tarihi olarak 1549-50 tespit edilmiştir (Natsheh, 2000b).

Mimari Özellikleri: Kitabesinde hücre olarak isimlendirilen bu yapı, Kubbetü's-Sahra sathının kuzey ucunda, Kuzey Revakı'nın doğuda yer alan sütununa bitişiktir. Hücrelerin çoğu gibi, Muhammed Amir Hücresi de müstakil bir yapıdır (Şekil 4.7). Her biri iki odaya sahip iki kattan oluşmaktadır. Bodrum kat, iki kare odanın birleşiminden oluşan, dikdörtgen planlı tek bir mekân olarak kurgulanmıştır. Bu kare odaların her biri manastır tonozuyla örtülüdür. Zemin kat ise birbirinden ayrılmış ve üzeri kubbe ile örtülü iki odadan oluşmaktadır. Odaların her birine açılan büyükçe pencereler bulunmaktadır. Önünde yer alan sütun kalıntıları ve duvardaki kemer izlerinden daha önce revaklı bir girişi olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 4.9) (Şekil 4.10).

İşlev: Muhammed Emir Livâü'l-Kudüs Hücresi'nin kitabesine göre işlevi "ilim ehli" yararına olmaktır. Bu durum hücrenin, Powell'ın 1862 planında, "okul" başlığı altında yer almasına sebep olmuştur (Natsheh, 2000b).

Kitabe Tercümesi[3] (Şekil 4.8)**:**

Muhammed hücreleri inşa ettiğinde / İlim ehli için sağlam.

Emir-i Livâü'l-Kudüs addedildi / bağlı, en güçlü davaya.

Hesapladılar ve tarihi attılar / *Binası takva üzere tesis olundu.*

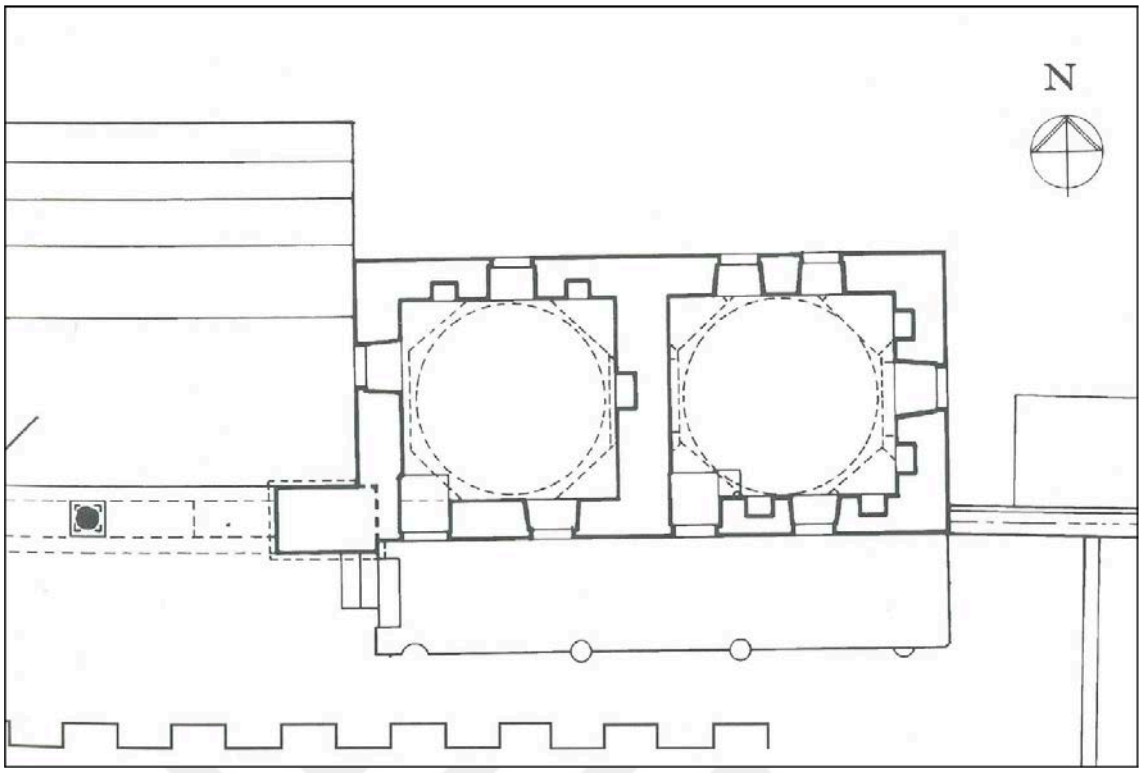
[3] Türkçeleştirme A. Şişman tarafından yapılmıştır.



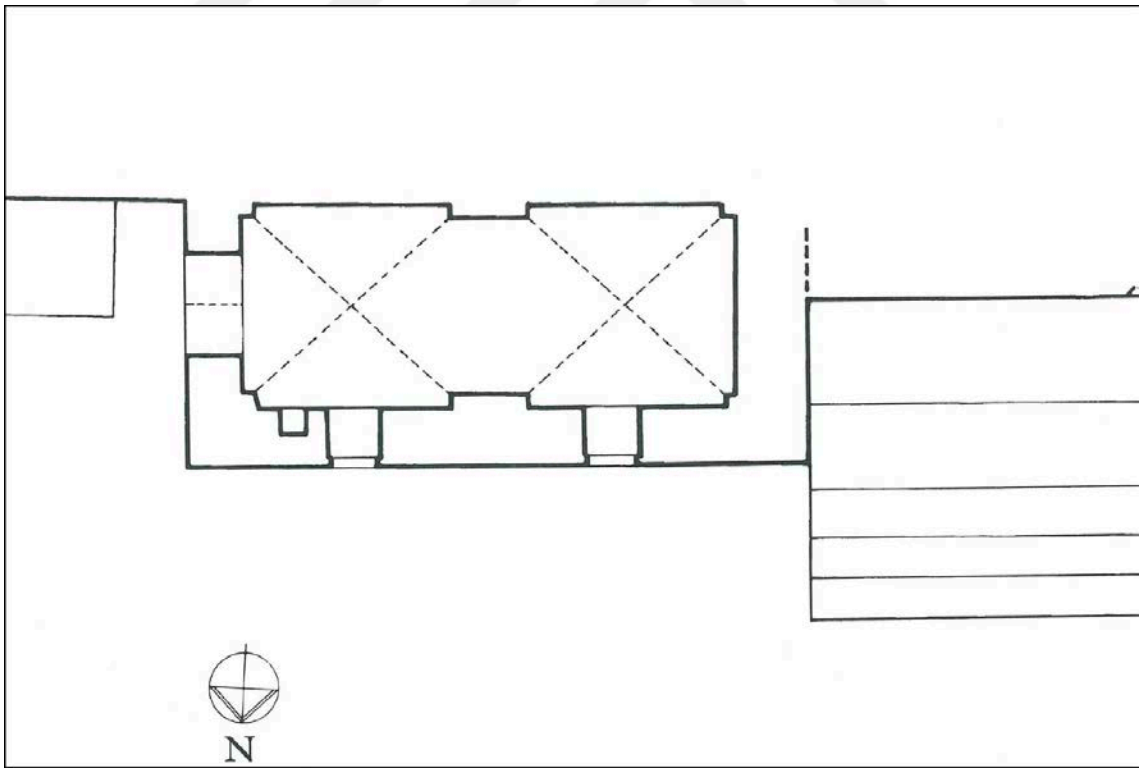
Şekil 4.7 Muhammed Amir Hücresi, güney görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.8 Muhammed Amir Hücresi kitabesi (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.9 Muhammed Amir Hücresi, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.10 Muhammed Amir Hücresi, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b)

4.2 Kitas (Halveti) (967/1559-60)

Tarih/Bani: Kitabesinde yer alan bilgilere göre yapı, Kudüs valisi olan Kitas Çelebi tarafından yaptırılmıştır. Kitabenin sonunda düşürülen tarihin ebced karşılığı olarak 1559-60 yılı tespit edilmiştir (Natsheh, 2000a).

Mimari Özellikleri: İnşaa dönemindeki mekânsal isimlendirmesine dair bir kayıt bulunmayan yapı, Kubbetü's-Sahra sathının kuzeybatı yönünde, Perviz Halveti yanında yer almaktadır ve batıdaki bir antre ile Perviz Halveti'ne bağlantılı olmasına karşın müstakil bir yapıdadır (Şekil 4.11). Her birinde iki küçük oda bulunan iki kattan oluşmaktadır. Bodrum kattaki hücreler manastır tonozuyla örtülüdür, bunların penceresi yoktur. Zemin katta yer alan odalar ise basık kubbe ile örtülüdür, her birinde ikişer adet büyük pencere yer almaktadır (Şekil 4.13) (Şekil 4.14). Yapının üzerinde taşa işlenmiş kitabe, kapı üzerinde rumi bir tepelik ve penceresi üzerinde rumi kompozisyon yer almaktadır (Şekil 4.15) (Şekil 4.16).

İşlev: Yapının orijinal işlevine dair vakfiyesine erişilememiştir.

Kitabe Tercümesi[4] (Şekil 4.12)**:**

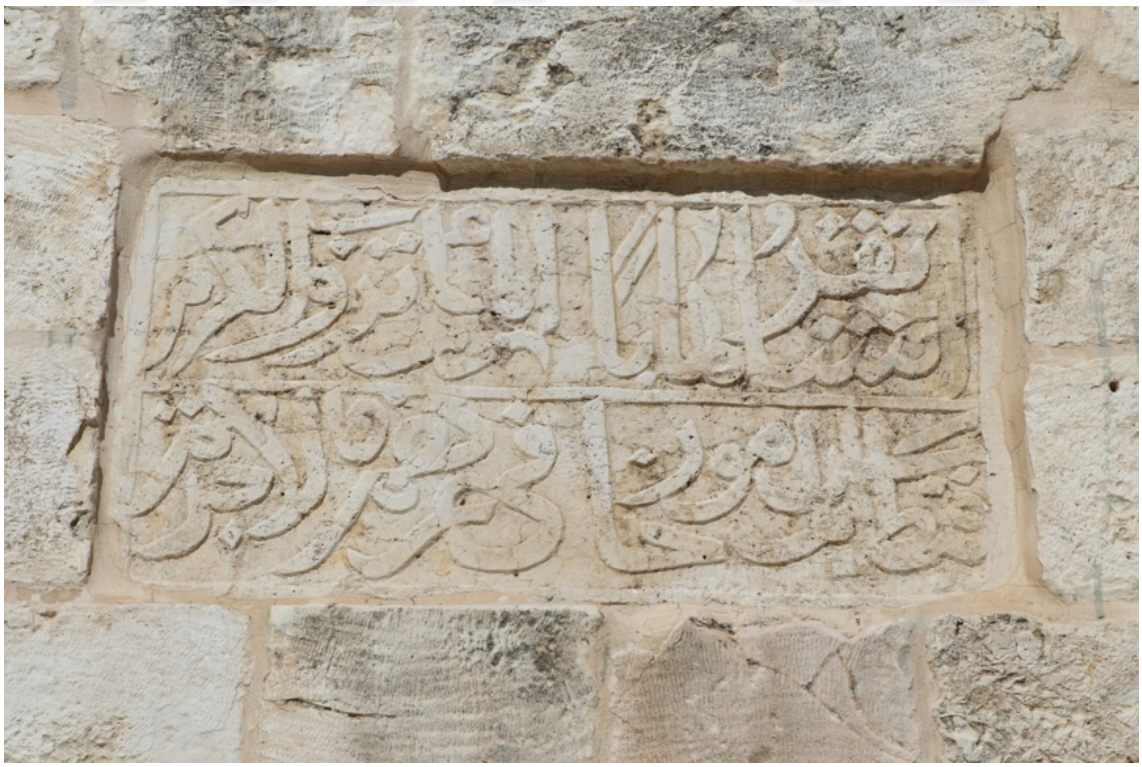
Kendisini kerem ve iyiliklerin rabbine yakınlaştırması için

Kitas Bey. Tarihi, *onların izzetiyle mükâfat tamamlandı*.

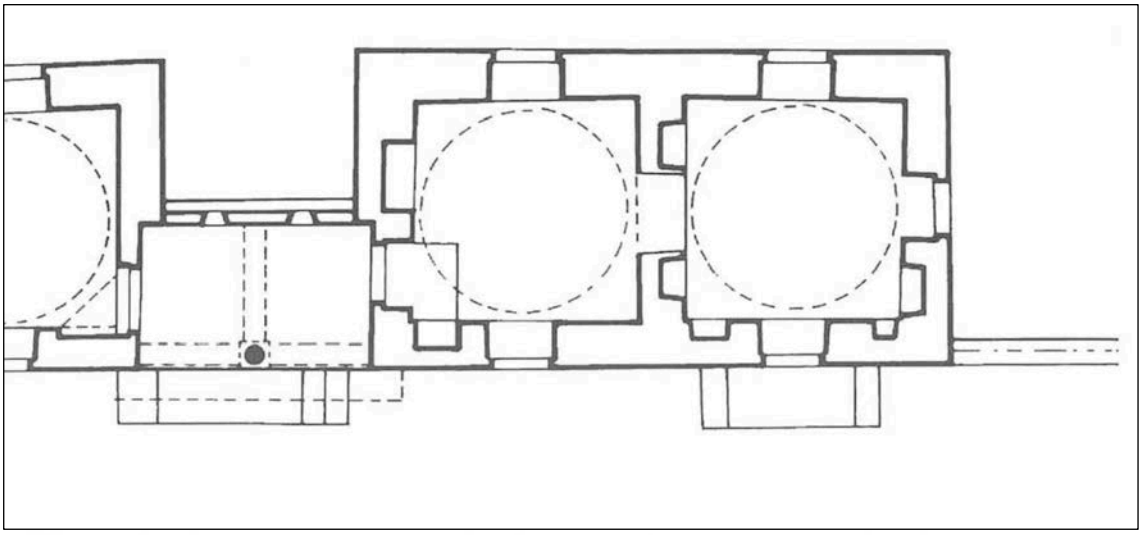
[4] Türkçeleştirme A. Şişman tarafından yapılmıştır.



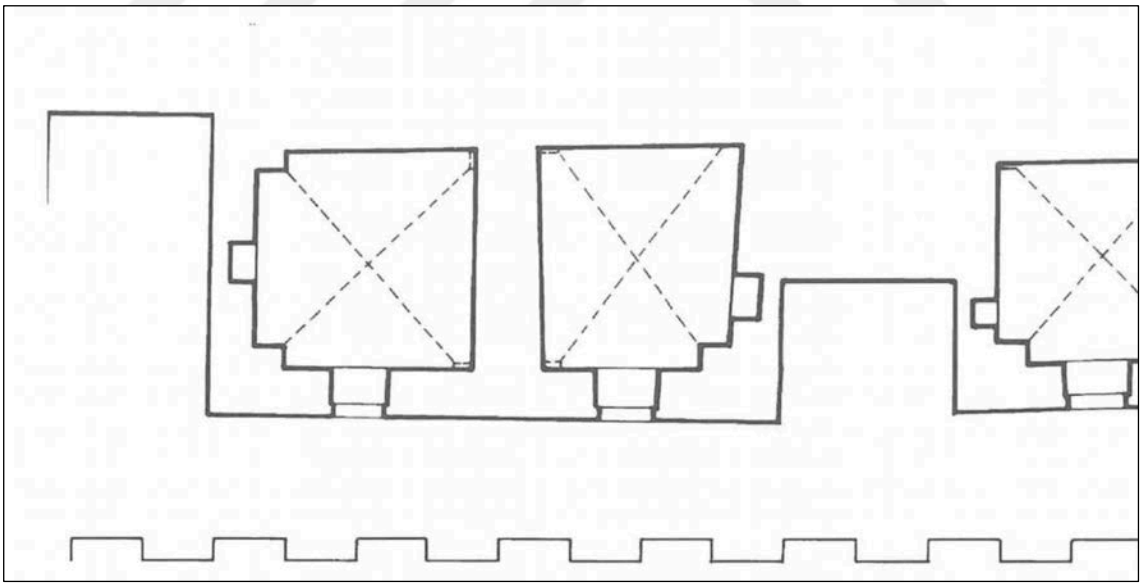
Şekil 4.11 Kitas Halveti, güney görünüş (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.12 Kitas Halveti kitabesi (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.13 Kitas Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.14 Kitas Halveti, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.15 Kitas Halveti, penecere üzerinde yer alan rumi kompozisyon (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.16 Muhammed Amir Hücresi, kapı üzerinde yer alan rumi tepelik (Ermumcu, 2021)

4.3 Perviz (Halveti) (967/1559-60)

Tarih/Bani: Kitabesinde yer alan bilgilere göre Kethüda Perviz Bey tarafından yaptırılmıştır. Kitas Çelebi'nin babası olan Perviz Bey'in yapıyı inşa ettirdiği tarih kitabenin sonunda düşürülen tarihin ebced karşılığından 1559-60 olarak tespit edilmiştir (Natsheh, 2000b).

Mimari Özellikleri: İnşa dönemindeki mekânsal isimlendirmesine dair bir kayıt bulunmayan yapı, Kubbetü's-Sahra sathının kuzeybatı yönünde Kuzeybatı Revakı'na bitişik durumdadır (Şekil 4.17). Her bir katı tek hücreden oluşan halvetin bodrum katı manastır tonozuyla, zemin katı ise basık kubbe ile örtülüdür. Yapının üzerinde kitabe ve pencere üzerinde taş örgüsünde rumi tepelik işlemelesi yer almaktadır (Şekil 4.18) (Şekil 4.19).

İşlev: Yapının orijinal işlevine dair vakfiyesine erişilememiştir.

Kitabe Tercümesi[5] (Şekil 4.20)**:**

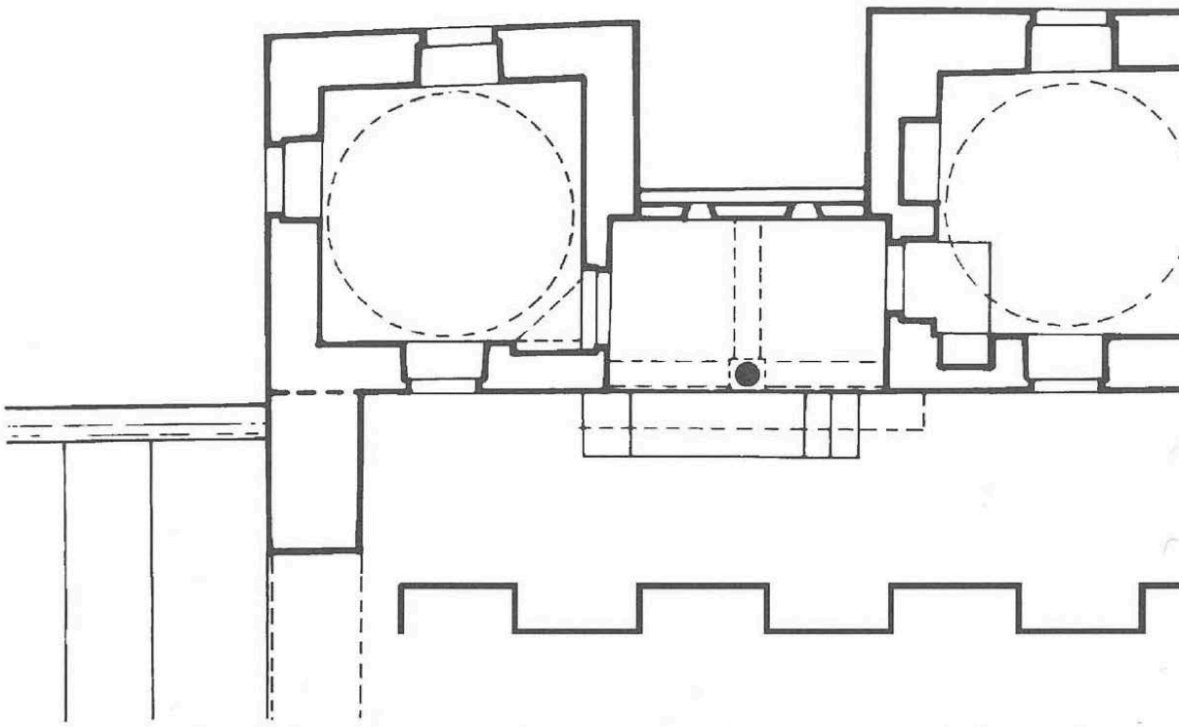
Kethüda Perviz onu inşa etti ve yeniledi

Şu zamanda, tarihi *izzet ve onur ebedî*

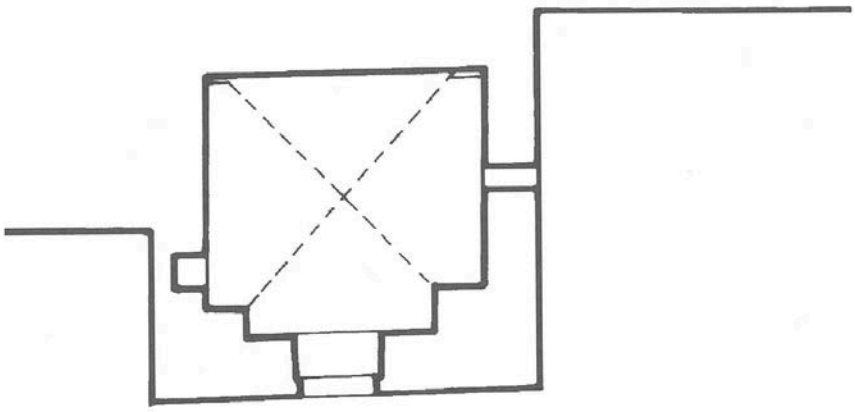


Şekil 4.17 Perviz Halveti, güney görünüşü (Ermumcu, 2021)

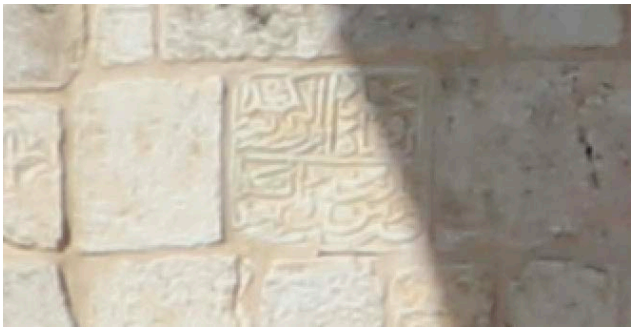
[5] Türkçeleştirme A. Şişman tarafından yapılmıştır.



Şekil 4.18 Perviz Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.19 Perviz Halveti, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.20 Perviz Halveti kitabesi (Ermumcu, 2021)

4.4 Muhammed Ağa Hücreleri (996/1588)

Tarih/Bani: Yapı kitabesinde 1588 tarihi yer almaktadır. Aynı kitabede Kudüs Valisi Hüdaverdi'nin hücreyi, babası olduğu da iddia edilen, Muhammed Ağa adına yaptırdığına dair ibareler yer almaktadır (Natsheh, 2000b). Vali Hüdaverdi aynı zamanda Kudüs'te yer alan mevlevihanenin de banisidir (Tütüncü, 2006).

Mimari Özellikleri: Kitabesinde hücre olarak tanımlanan bu yapı, Kubbetü's-Sahra sathının kuzeyinde, Kuzeybatı Revakı'nın batı tarafına bitişik olarak bulunmaktadır. Batısında ise Arslan Paşa Odaları yer almaktadır (Şekil 4.21). Bodrum katta kare bir hücre yer alırken zemin kattaki kubbeli hücrenin önünde iki adet kubbeli revak yer almaktadır. Zemin kata giriş yan tarafta yer alan küçük bir antreden sağlanmaktadır. Zemin katta toplamda 6 adet pencere, bodrum katta ise yalnızca nişler bulunmaktadır (Şekil 4.23) (Şekil 4.24).

İşlev: Orijinal vakfiyesine erişilememiştir ancak 1629 tarihli bir sicil kaydında kadı hükümleri yer almaktadır. Karînin her gün Yasin suresi kıraati vazifesiyle bodrum katta ikamet etmesine izin verilmiştir. Ayrıca kendisine küçük bahçeyi ekmek ve kullanmak üzere müsaade edilmiştir (Natsheh, 2000b).

Kitabe Tercümesi[6] (Şekil 4.22)**:**

Sahra-i Şerif karşısındaki bu latif hücreyi, zamanının emsalleri arasında seçkin ve meşhuru olan kişi yaptırmıştır,

A'yân, Saltanat'ın azametli evinde en yüksek ihtişamla ün kazanmış olan efendimiz Muhammed Ağa.

Hayırları umumi ve hasenatı ebedî olan, kendi devrinde emirlerin ekmeli ve en yetkini olan

Ebu Seyfeyn (iki kılıç sahibi) namıyla meşhur efendimiz Hüdaverdi Bey, dokuz yüz doksan altıda.

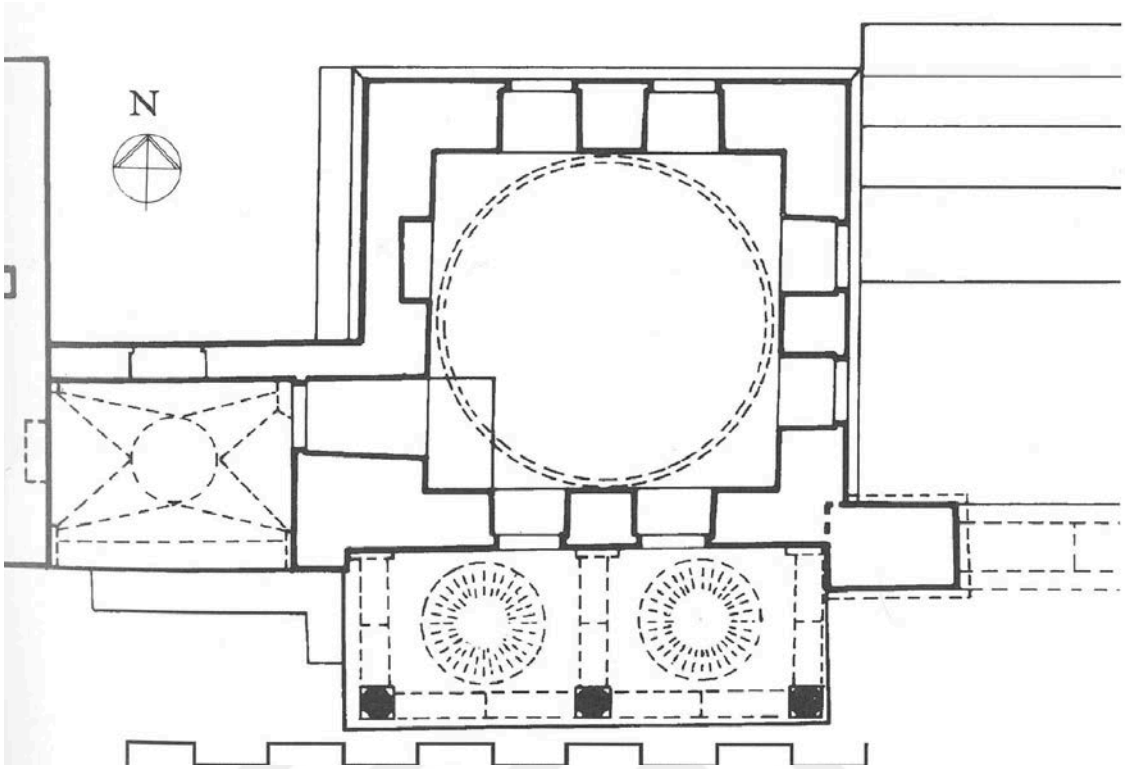
[6] Türkçeleştirme A. Şişman tarafından yapılmıştır.



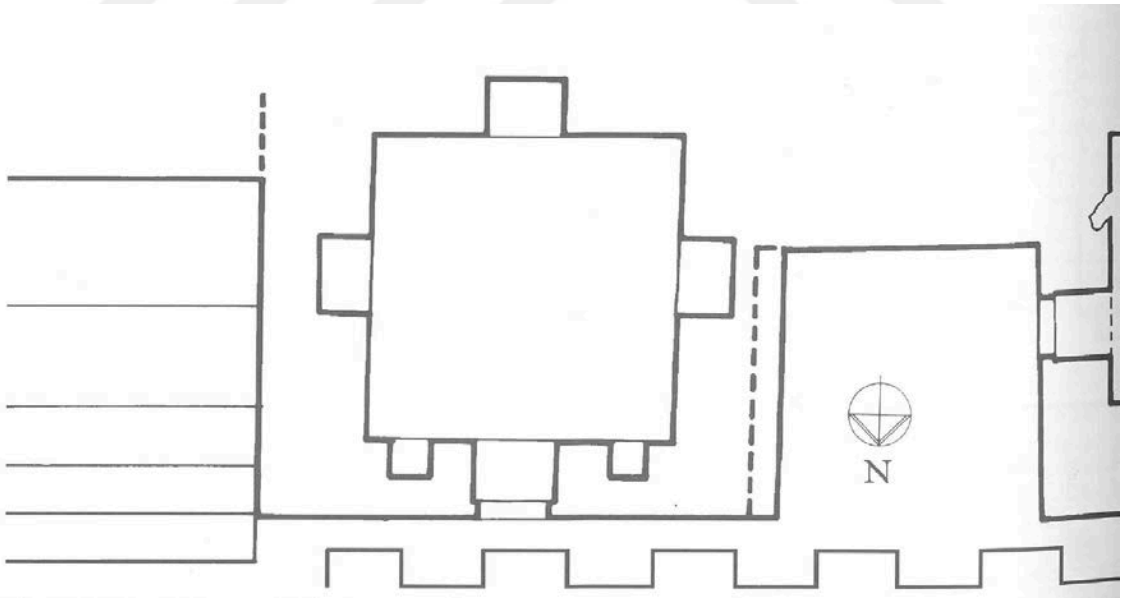
Şekil 4.21 Muhammed Ağa Hücreleri, güney görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.22 Muhammed Ağa Hücreleri kitabesi (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.23 Muhammed Ağa Hücreleri, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.24 Muhammed Ağa Hücreleri, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b)

4.5 İslam Bey Hücreleri (1002/1593-94)

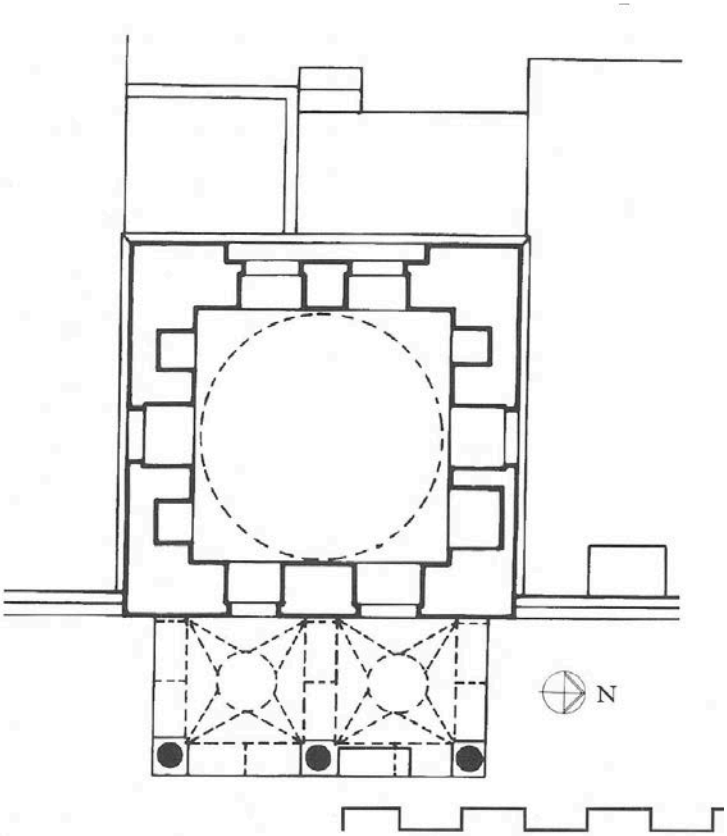
Tarih/Bani: Yapının vakfiyesinden Kudüs'te etkili bir aileye mensup olana Emir İslam Bey tarafından 1593-94 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Natsheh, 2000b).

Mimari Özellikleri: Vakfiyesinde hücre olarak anılan bu yapı, Babu'l-Hadid'in karşısında, Kubbetü's-Sahra sathının en batısında, Kuzey Revakı ile Bayram Paşa Halveti arasında bulunmaktadır (Şekil 4.25). Her bir katta birer hücre bulunmakla beraber zemin kattaki hücrenin girişi iki adet kubbeli revak ile örtülmüştür. Bodrum kattaki manastır tonozu ile örtülü hücrede bir, zemin kattaki kubbe ile örtülü hücrede ise beş adet pencere yer almaktadır (Şekil 4.26) (Şekil 4.27) (Şekil 4.28) (Şekil 4.29).

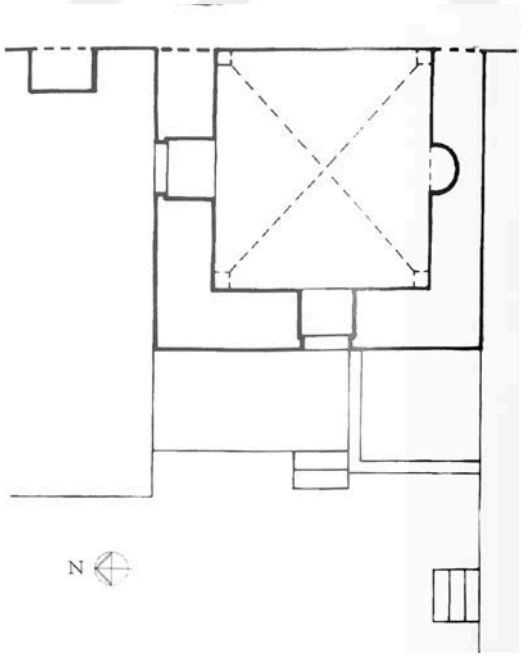
İşlev: Yapının işlevleri içerisinde, vakıf sahibi, Kardeşi Zeyrek Ağa ve ailesinden tüm göçmüşler için Kur'an-ı Kerim kıraati ile vazifeli yedi kari' tayini ve dua okunması bulunmaktadır (Natsheh, 2000b).



Şekil 4.25 İslam Bey Hücreleri, kuzeybatı görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.26 İslam Bey Hücreleri, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.27 İslam Bey Hücreleri, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.28 İslam Bey Hücreleri, güneybatı görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.29 İslam Bey Hücreleri, kuzeybatı görünüşü (Ermumcu, 2021)

4.6 Ahmed Paşa (Kuzeybatı) Halveti (1009/1601)

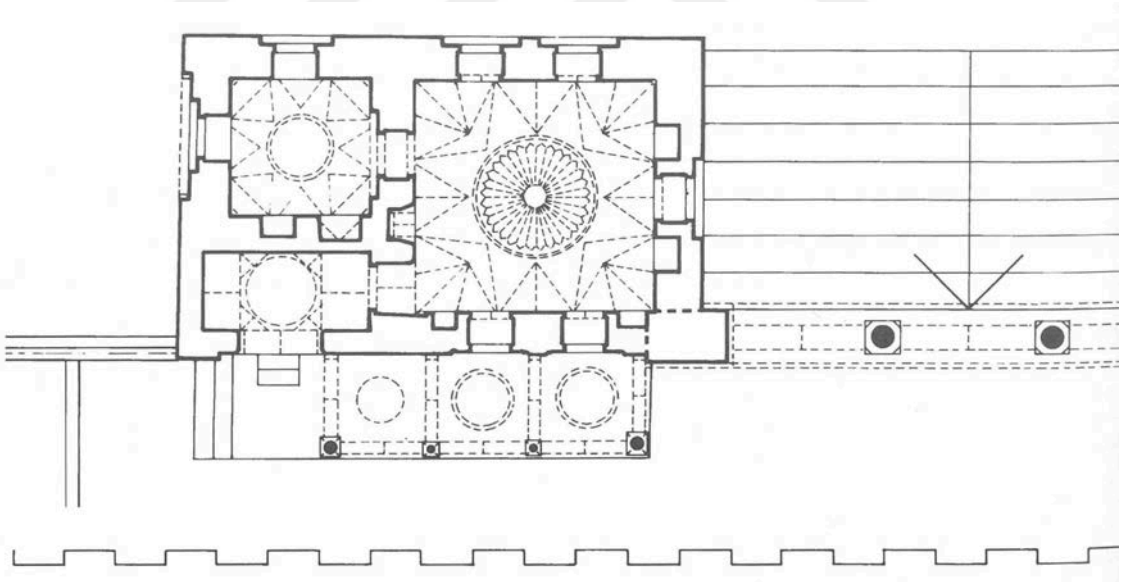
Tarih/Bani: 1666 tarihli kadı sicillerinde kaydı yenilenen, 1601 tarihli vakfiyesinden, Gazze Valisi ve Şam Emir-i Haccı Ahmed Paşa tarafından yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Natsheh, 2000b).

Mimari Özellikleri: Vakfiyesinde halvet olarak tanımlanan yapı, Kubbetü's-Sahra platformunun kuzeydoğu köşesinde, Ahmed Paşa (Kuzeydoğu) Halveti ve Muhammed Ağa Hücreleri arasında yer almaktadır (Şekil 4.30). Yapı almaşık renkli, kesme taş tekniği ile inşa edilmiştir. Cephesinde yer alan bitkisel ve geometrik süslemeler ile dikkat çekmektedir. İki kattan oluşan yapının bodrum katında kare planlı, manastır tonozu ile örtülü bir oda ve batı tarafında iki adet küçük oda yer almaktadır. Zemin kat bir antre, büyük bir ana oda ve daha küçük bir yardımcı odadan oluşmaktadır. Her hücrenin üzeri kubbe ile örtülüdür. Prestijli güney cephesinin önünde üç kemerle desteklenen üç kubbeli bir revak yer alır. Giriş kapısı üzerinde ve revakta yer alan sütun başlıklarında mukarnas, kaidelerde süsleme detayları yer almaktadır. Ayrıca zemin katta yer alan hücrelerin kubbelerinde Türk üçgeni ve mukarnas kullanılmıştır (Şekil 4.31) (Şekil 4.32) (Şekil 4.33).

İşlev: Vakfiyesinde Kudüs'teki Kadiriyye tarikatının mensuplarına tahsis edilmiştir. Ebu's-Suud el-Gazzî'den sonra, Kudüs'teki Kadiriyye tarikatının şeyhi kim ise Şeyh Muhammed Ebu'l-'Aun'un ailesinden olmak şartıyla vazifeye tayin edilmiştir. Bevvab ve Ferraş vazifelerinin yanında, akşam ile yatsı vakitleri arasında üst hücre kapısının kandilini aydınlatmak için yağ ve iki hücrenin kapılarının restorasyonu için ödenek tahsis edilmiştir (Natsheh, 2000b).



Şekil 4.30 Ahmed Paşa (Kuzeybatı) Halveti, güney görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.31 Ahmed Paşa (Kuzeybatı) Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.32 Ahmed Paşa (Kuzeybatı) Halveti, güneydoğu görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.33 Ahmed Paşa (Kuzeybatı) Halveti, güneybatı görünüşü (Ermumcu, 2021)

4.7 Ahmed Paşa (Kuzeydoğu) Halveti (1009/1600-1)

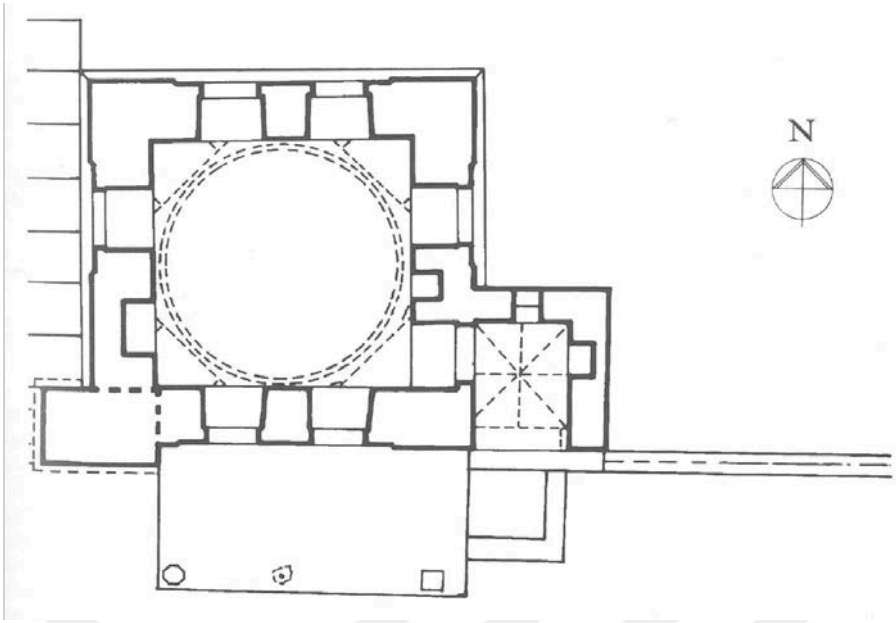
Tarih/Bani: Ahmed Paşa (Kuzeybatı) Halveti ile aynı vakfiyeyi (1600-1) paylaşan bu yapı, aynı şekilde Gazze Valisi ve Şam Emir-i Haccı Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştır (Natsheh, 2000b).

Mimari Özellikleri: Vakfiyesinde halvet olarak tanımlanan yapı, Kubbetü's-Sahra platformunun kuzeydoğu köşesinde, Kuzeydoğu Revakı'na bitişik olarak yer almaktadır (Şekil 4.34). Diğer halvetler gibi Harem ve Sahra platformlarını bağlayan iki katlı yapının bodrum katında manastır tonozu ile örtülü bir hücre yer almaktadır. Zemin katta ise üzeri küresel kubbe ile örtülü ve bitişiğinde bir antre bulunan kare planlı bir hücre yer almaktadır. Cephede yer alan izlerden daha önce ön kısmında revakların yer aldığı anlaşılmaktadır. Geniş pencereleri bulunan yapının cephelerinde rozet ve taş işleme detayları yer almaktadır (Şekil 4.35) (Şekil 4.36).

İşlev: Bu yapıda vakfiyesi gereği her gün Kur'an-ı Kerim okunmaktadır (Natsheh, 2000b).



Şekil 4.34 Ahmed Paşa (Kuzeydoğu) Halveti, güney görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.35 Ahmed Paşa (Kuzeydoğu) Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.36 Ahmed Paşa (Kuzeydoğu) Halveti, güneydoğu görünüşü (Ermumcu, 2021)

4.8 Canpolatiyye Halveti (1010/1601-2)

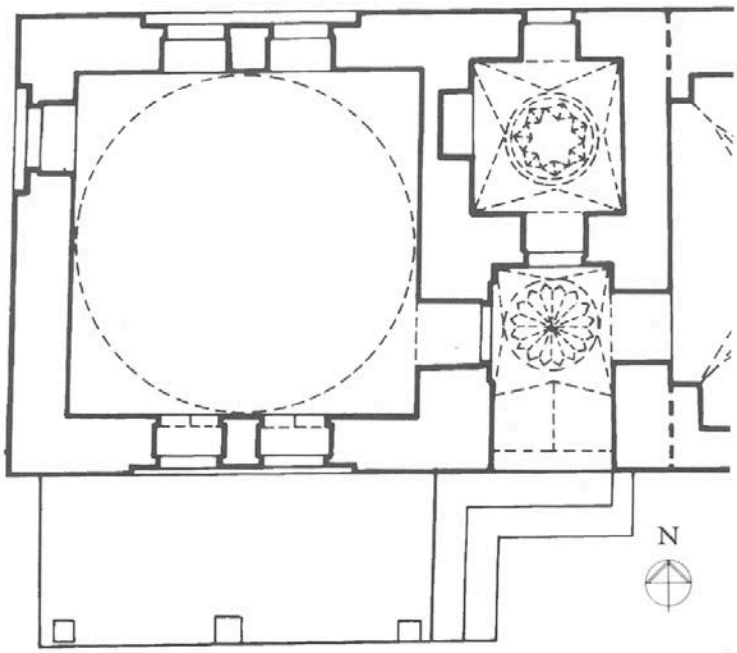
Tarih/Bani: Yapıyı diğer üç (no. 7, 6 ve 9) halvet gibi Ahmed Paşa'nın inşa ettirdiği bilinmekle beraber alışılmadık şekilde vakfiyesi 1601-2 yılında İbn Canpolat adına kaydedilmiştir (Natsheh, 2000b).

Mimari Özellikleri: Mimar ile yapılan imar sözleşmesinde halvet olarak tanımlanan yapı, Kubbetü's-Sahra platformunun kuzey ucunda, Kitas Halveti ve Arslan Paşa Odaları arasında yer almaktadır (Şekil 4.37). Kitas Halveti ile arasında dar bir koridor bulunmakla beraber Arslan Paşa Odalarına bitişiktir. İki kattan oluşan halvetin bodrum katında, ikisi de manastır tonozu ile örtülü, biri kare diğeri dikdörtgen planlı iki adet hücre bulunmaktadır. Zemin kat ise kubbe ile örtülü, kare planlı bir hücre ile ona bağlı ve iki eşit kare hücrenin birleşiminden oluşmuş dikdörtgen bir antre bölümünden ibarettir. Yapı cephesinde kemerler ve dekoratif söve işlemeleri yer almaktadır. Bayram Paşa Halveti ile aynı mimar tarafından yapılmıştır ve ikisinin mimari özellikleri benzerdir (Şekil 4.38) (Şekil 4.39).

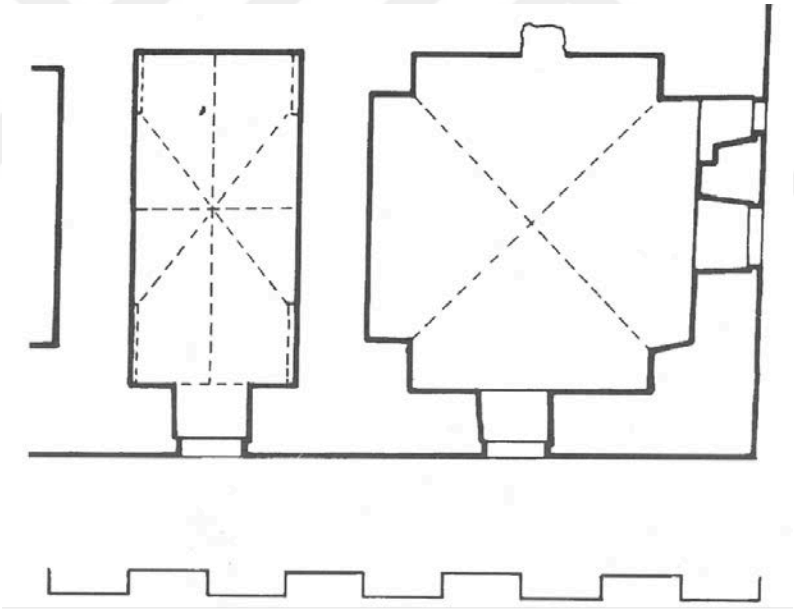
İşlev: Yapının orijinal işlevine dair bilgiye erişilememiştir. Daha sonraki dönemlerde yapının Harem-i Şerif'teki ziyaretçi, cemaat ve görevliler için konaklama işlevi bulunduğu bilinmektedir (Natsheh, 2000b).



Şekil 4.37 Canpolatiyye Halveti, güney görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.38 Canpolatiyye Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.39 Canpolatiyye Halveti, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b)

4.9 Ahmed Paşa Medresesi (1013/1604)

Tarih/Bani: Sicil kayıtlarında yer alan 1604 tarihli vakfiyesine dayandırılarak Ahmed Paşa tarafından aynı yılda yapıldığı düşünülmektedir (Natsheh, 2000b).

Mimari Özellikleri: Medrese olarak tanımlanan yapı, Kubbetü's-Sahra platformunun doğu kısmında, Doğu Revakı'nın kuzeyinde yer almaktadır (Şekil 4.40). Her birinde iki adet oda bulunan iki katlı müstakil bir yapıdır. Bodrum katta dikdörtgen planlı, yüksek tonozlu, bir büyük ve bir de küçük oda yer almaktadır. Zemin katta ise kare planlı ve üzeri küresel kubbe ile örtülü büyük bir oda ve giriş için kullanılan küçük bir oda vardır. Ayrıca yapının önünde bir sahan yer almaktadır. Yapının kuzey cephesinde, Harem alt sathından doğrudan ikinci kata bağlanan taş bir merdiven vardır. Kemer ile desteklenen bu merdivenin alt kısmında da bir oda yer almaktadır (Şekil 4.42) (Şekil 4.43). Daha önce yapı önünde revak bulunduğu belirtilmiş olsa da revak şu an ayakta değildir. Ancak kemer izlerini duvarda yer alan süslemeli yastık taşları ve duvar örgüsünden okumak mümkündür (Şekil 4.41).

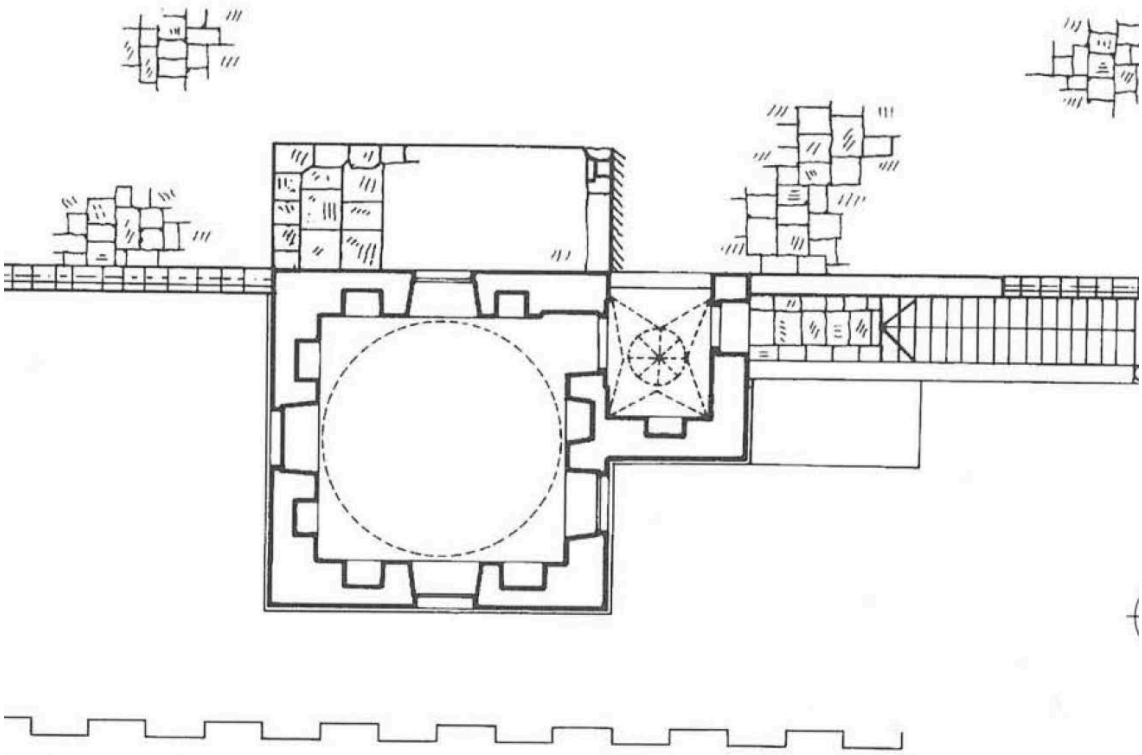
İşlev: Resmî kayıtlara göre medrese olarak tescillenmiş bu yapıda, bir müderris ve dört öğrenci eğitim faaliyeti sürdürmektedir. Öğrencilerin aksine, müderrislerin Aksâ'da yer alan bazı hücrelerde yaşamasına izin verilmiştir. Bazı halvetlerin şeyhlerin adıyla anılıyor olması, şeyhler tarafından mesken olarak kullanılmasıyla ilişkilendirilebilir (Natsheh, 2000b).



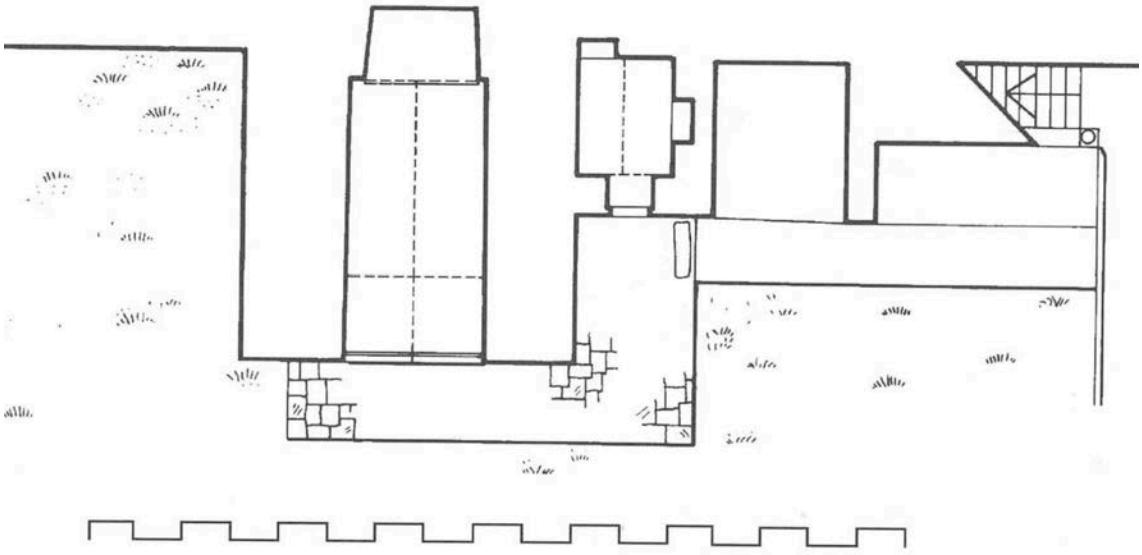
Şekil 4.40 Ahmed Paşa Medresesi, batı görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.41 Ahmed Paşa Medresesi, kuzeybatı görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.42 Ahmed Paşa Medresesi, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.43 Ahmed Paşa Medresesi, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b)

4.10 Bayram Paşa Halveti (1038/1628-9)

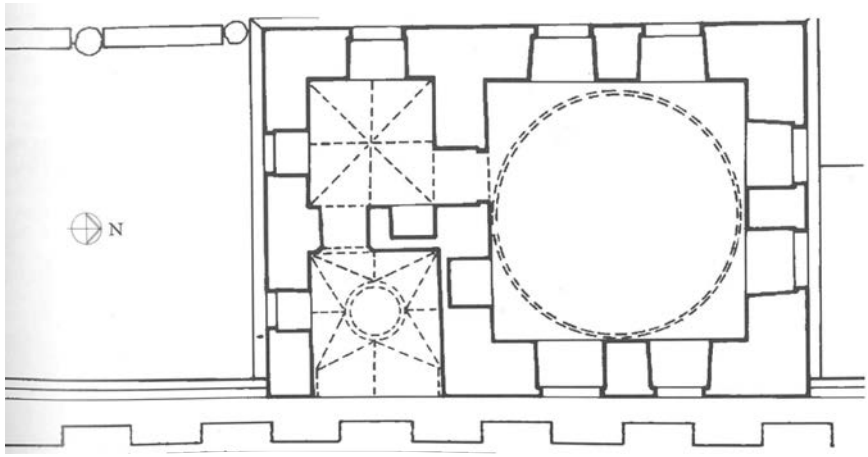
Tarih/Bani: Yapının vakfiyesi tespit edilememiştir. Ancak sicil kaydından 1628-9 tarihinden hemen önce inşa edildiği anlaşılmaktadır. İlk banisi İstanbul'da müteferrika üyesi olan Mustafa Ağa'dır. Bu hücre daha sonra Kudüs'te pek çok faaliyete imza atan ve veziriazamlık yapacak olan Mısır Valisi Bayram Paşa tarafından satın alınmıştır (Natsheh, 2000b).

Mimari Özellikleri: Sicil kaydında başlangıçta hücre, hemen sonrasında halvet olarak tanımlanan yapı, Kubbetü's-Sahra sathının batı kenarında, İslam Bey Hücresi ile Sedânatü'l-Haram Halveti arasında yer almaktadır (Şekil 4.44) (Şekil 4.47). Bodrum kat, iki adet manastır tonozuyla örtülü, nispeten büyük, dikdörtgen bir ibadet mekânıdır. Mekânın güney duvarında bir mihrap nişi yer almaktadır. Binanın zemin katı ise iki bölümden oluşmaktadır. İlk kısım küresel kubbe ile örtülü kare planlı bir hücredir. İkincisi ise iki eşit kareye bölünmüş dikdörtgen planlı kısımdır (Şekil 4.45) (Şekil 4.46).

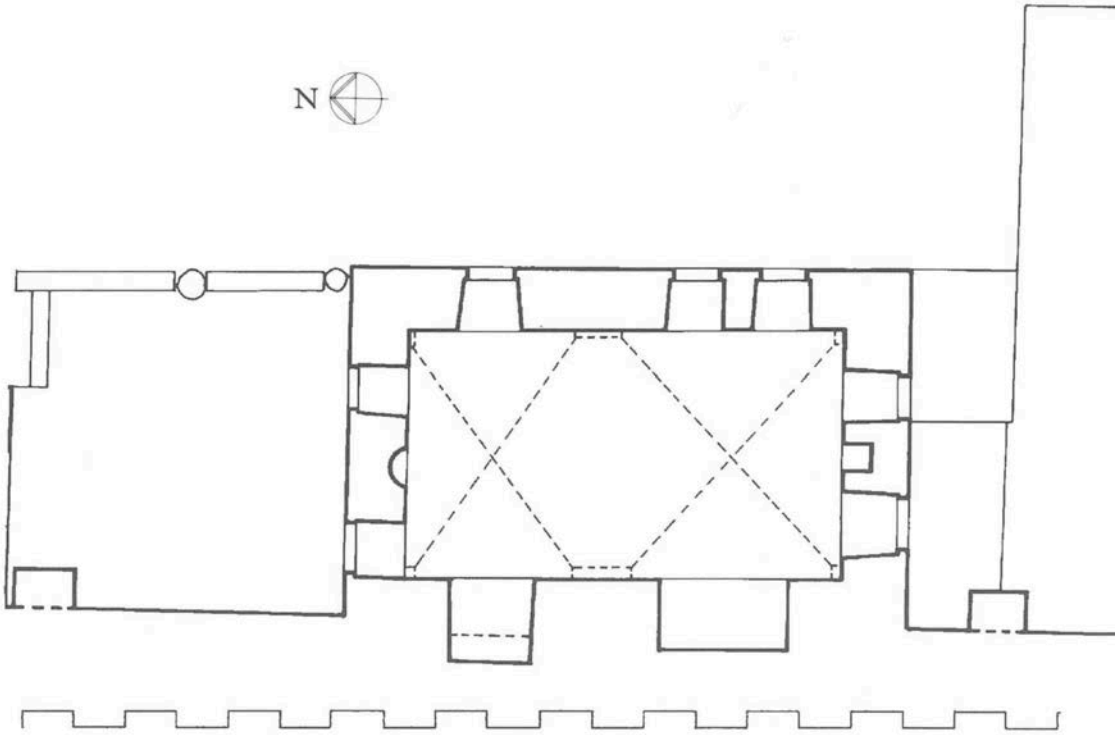
İşlev: Bayram Paşa'nın vakıf için tahsis ettiği gelirin, halvet karîleri için Kudüs'e gönderildiği belgelenmiştir. Bu sayede Bayram Paşa Halveti, Haseki Sultan Vakfı'ndan sonra en çok sayıda karî istihdam eden kurum olmuştur (Natsheh, 2000b).



Şekil 4.44 Bayram Paşa Halveti, doğu görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.45 Bayram Paşa Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.46 Bayram Paşa Halveti, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.47 Bayram Paşa Halveti, batı görünüşü (Ermumcu, 2021)

4.11 Arslan Paşa Odaları (1109/1697)

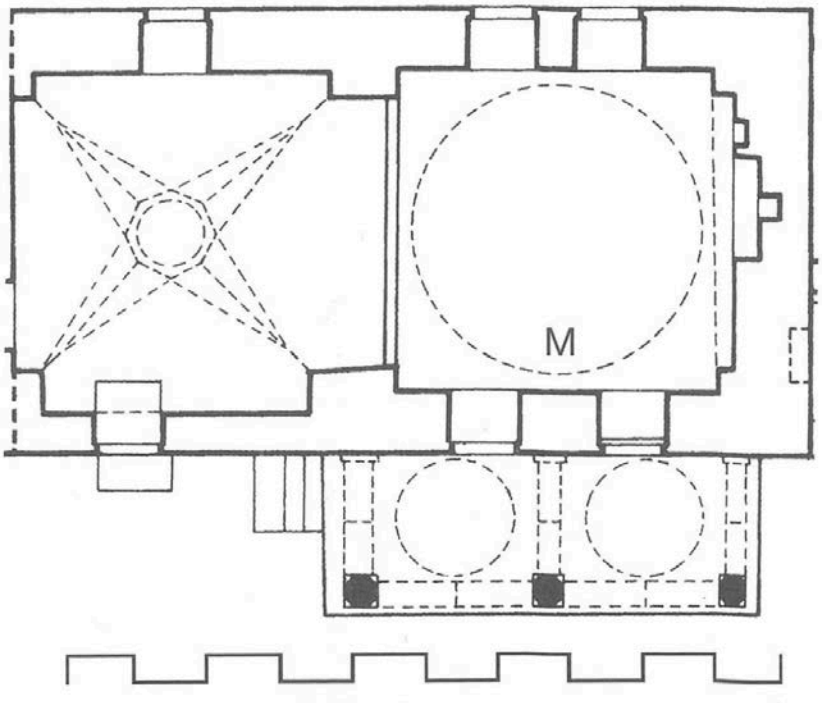
Tarih/Bani: Yapının ilk banisi ve tarihi bilinmemekle beraber yenilenen vakfiyesinde yer alan bilgilere dayandırılarak, 1697 tarihinde Kudüs, Nablus ve Gazze Valisi, Şam Emir-i Haccı Arslan Paşa tarafından yeniden yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Natsheh, 2000b). Osmanlı yönetiminin özellikle Kudüs'teki sosyal, ilmî ve idari yapıyı kontrol altına almak için şeyhler ve âlimler arasında tercihler yaparak bazılarını öne çıkardıkları görülmektedir. Arslan Paşa da Kudüs'te bulunan şeyhleri, sempatilerini kazanmak adına tekke ve zaviyelerinde ziyaret etmiş ve onlara bazı ayrıcalıklar tanımıştır. Îsa el-Kûrânî'ye vakıftan aylık maaş bağlatmış ve Mescid-i Aksâ içerisinde yer alan odaları inşa ettirerek onu burada vazifelendirmiştir (Steih, 2018).

Mimari Özellikleri: Yeni vakfiyesinde odalar olarak tanımlanan yapı, Kubbetü's-Sahra sathının kuzeybatısında, Muhammed Ağa Hücresi ve Canpolatiyye Halveti arasında yer almaktadır (Şekil 4.48). Yapı her katında iki hücre bulunan iki kattan oluşmaktadır. Zemin katta yer alan hücrelerden doğudaki küresel kubbe, batıdaki ise manastır tonozu ile örtülmüştür. Zemin katta yer alan iki adet kubbeli revak yapının giriş kısmında yer almaktadır (Şekil 4.49).

İşlev: Yapının işlevleri içerisinde, vakıf sahibi için Kur'an-ı Kerim kıraati ve dua okunması bulunmaktadır. Ayrıca Îsa el-Kûrânî şeyh olarak görevlendirilmiştir (Natsheh, 2000b). Arslan Paşa'nın bu görevlendirmesi yapının tasavvufi faaliyetler için kullanıldığını da göstermesi açısından önemlidir.



Şekil 4.48 Arslan Paşa Odaları, güney görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.49 Arslan Paşa Odaları, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)

4.12 Decânî (Halveti) (1138/1725-6)

Tarih/Bani: Üzerinde yer alan kitabeden bu mekânı Abdulhay ed-Decânî'nin 1725-6 yıllarında inşa ettirdiği anlaşılmaktadır (Natsheh, 2000b). Decânî ailesinin büyüğü kabul edilen Ahmed ed-Decânî, Hz. Davud türbedarlığı yapmış, Osmanlı merkezî yönetimi ile ilişkileri kuvvetli sufi bir kişiliktir. Bu özellikleri sayesinde Decânî ailesi Kudüs'te etkinliğini korumuş ve aldıkları vazifelerle önemli aileler arasına girmiştir (Öksüz, 2018). Sicil kayıtlarına atıfla bu yapının yerinde, 16. yy.da Kadı Abdurrahman tarafından inşa ettirilmiş yapının olduğu öne sürülmektedir (Salameh, 2016).

Mimari Özellikleri: Kitabesinde mekân olarak tanımlanan yapı, Kubbetü's-Sahra platformunun batısında, Harem alt seviyesinde, Batı Revakı ile Güneybatı Revakı arasında yer almaktadır (Şekil 4.50). Her biri merkezinde küçük bir küresel kubbe olan iki tonozla örtülü tek bir dikdörtgen ibadet mekânından ibarettir. Güney duvarının ortasına basit bir mihrap nişi yerleştirilmiştir. Halvetin iki adet büyük penceresi ve kitabesi bulunmaktadır (Şekil 4.51).

İşlev: Mekân olarak tanımlanan yapının orijinal işlevine dair bir kayıt bulunamamıştır. Ancak basit yerleşim düzeni, içerisinde bir mihrabın varlığı ve Harem içindeki konumuna ek olarak Decânî ailesinin sufi kimliği de düşünüldüğünde mekânın asıl amacının sufi topluluğuna hizmet etmek veya dinî öğretim olduğu öne sürülebilir (Natsheh, 2000b).

Kitabe Tercümesi[7] (Şekil 4.52)**:**

Bu mekâna geldi banisi / dedesi Decânî olan Abdü'l-Hay

Takva üzerine kurulan, dikilen / hasbeten, oyalanmaksızın

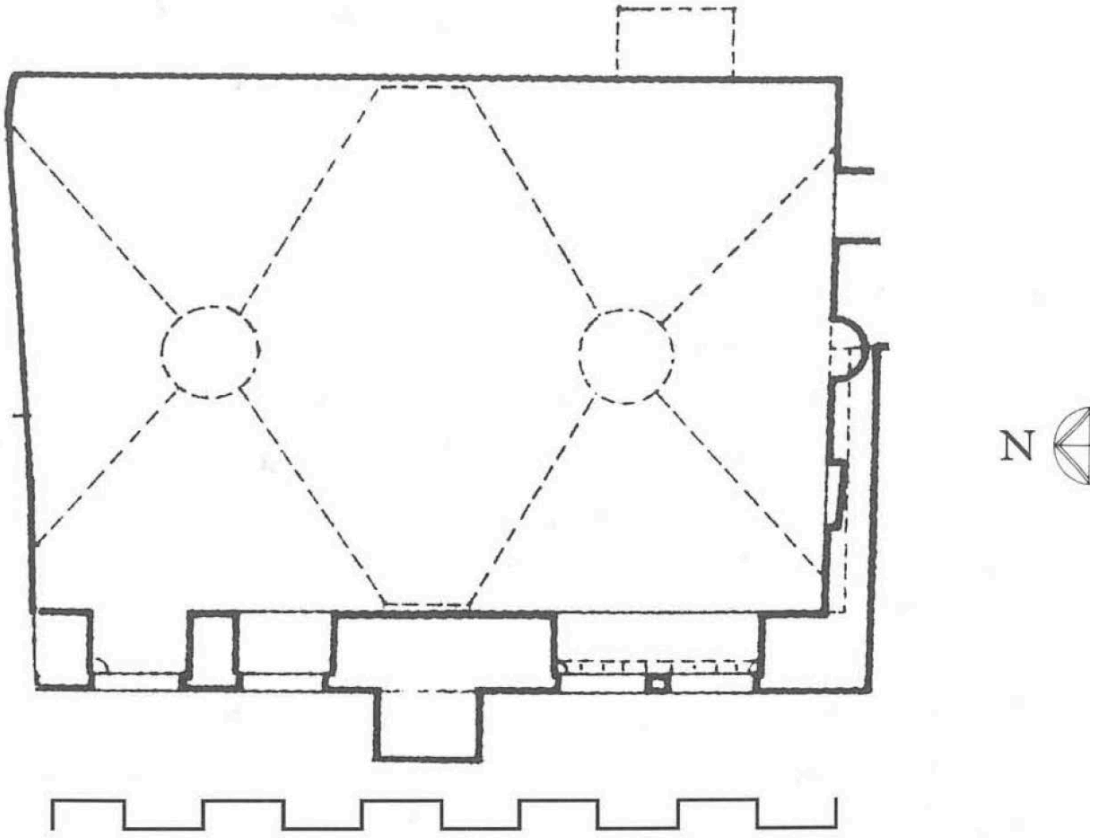
Tarihini söyledi; *Ne güzel / bina, mükâfatı cennetin en yücesi.*

1138 h.

[7] Türkçeleştirme A. Şişman tarafından yapılmıştır.



Şekil 4.50 Decânî Halveti, batı görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.51 Decânî Halveti planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.52 Decânî Halveti, kitabe detayı (Ermumcu, 2021)

4.13 Sedânatü'l-Haram (Halveti)

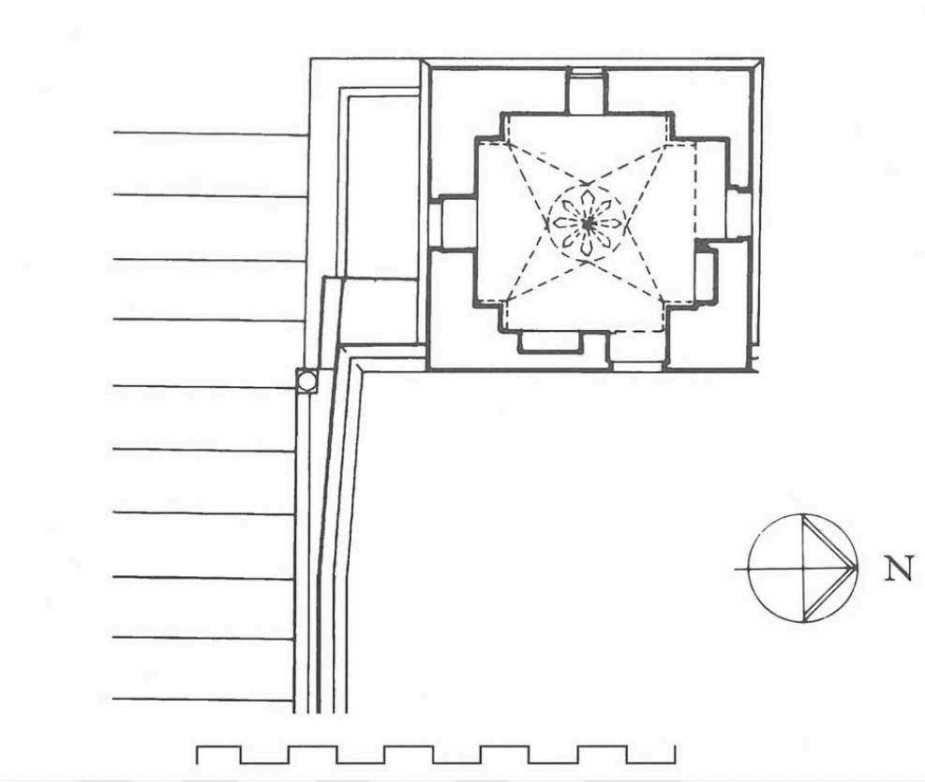
Tarih/Bani: Yapının zemin katı 1807 sonrasına tarihlenmektedir bodrum kat hakkında ise erken dönem olduğu düşünülebilmesine rağmen bilgi bulunmamaktadır (Natsheh, 2000b).

Mimari Özellikleri: Halvet, Kubbetü's-Sahra'nın batısında yer alır ve Batı Revakı'ndan geçen merdivenlere bitişiktir (Şekil 4.53) (Şekil 4.56). Zemin kattaki hücre kare planlı olup üzeri manastır tonozu ile örtülüdür. Bodrum kat ise baldaken benzeri bir forma sahip olup üst örtüsü manastır tonozudur (Şekil 4.54) (Şekil 4.55).

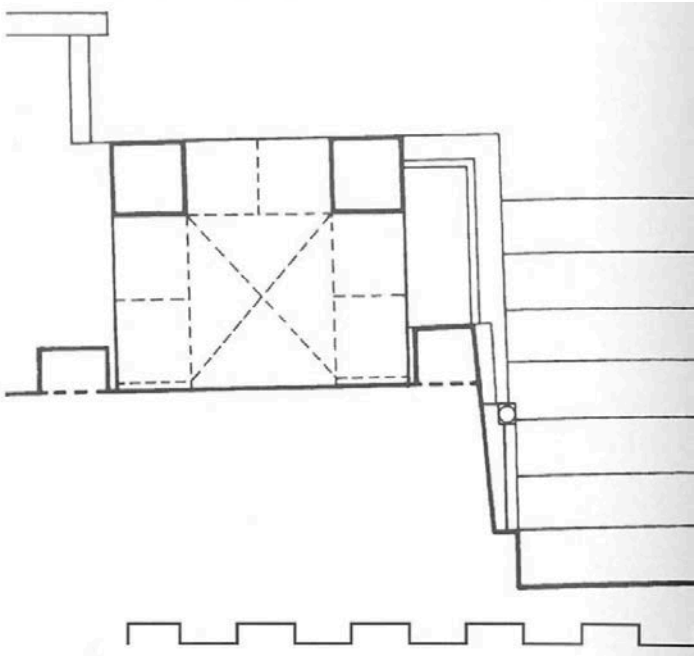
İşlev: Yapının orijinal işlevine dair kayıtlara erişilememiştir (Natsheh, 2000b).



Şekil 4.53 Sedânetü'l-Haram Halveti, güneybatı görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.54 Sedânetü'l-Haram Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.55 Sedânetü'l-Haram Halveti, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.56 Sedânetü'l-Haram Halveti, güneybatı görünüşü (Ermumcu, 2021)

4.14 Müezzinîn (Halveti)

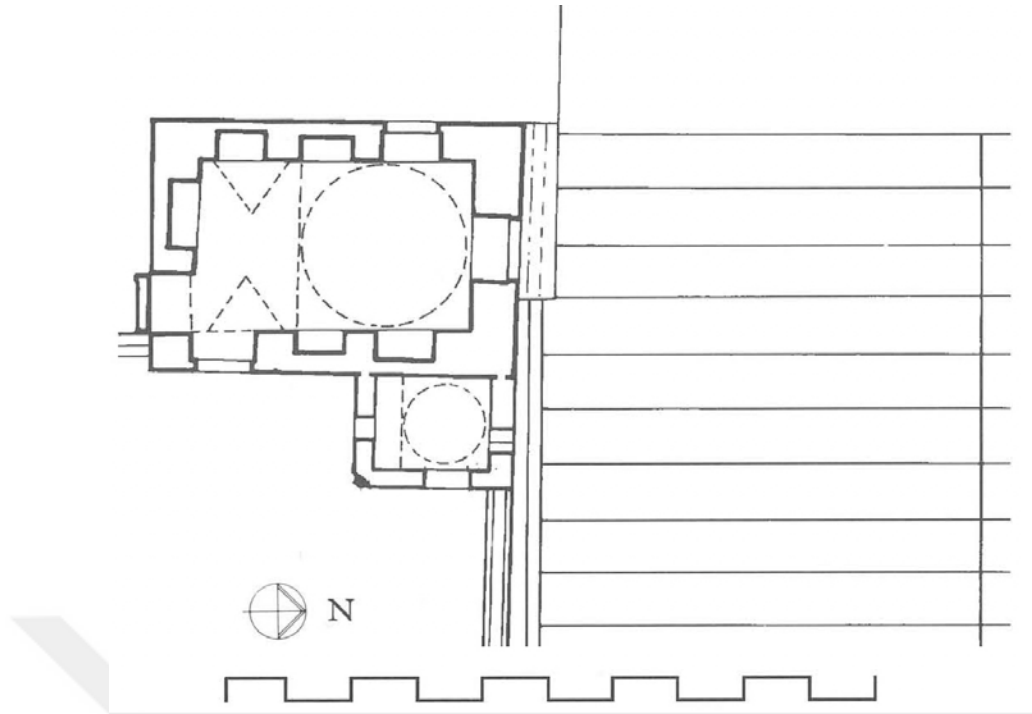
Tarih/Bani: Yapı 1807 sonrasına tarihlenmektedir (Natsheh, 2000b).

Mimari Özellikleri: Yapı, Kubbetü's-Sahra'nın sathının batı kenarında, İsa Sarnıcı ve Decânî Halveti üzerinde yer alır. Platforma çıkan güneybatı merdivenlerinin yanında ve Kayıtbay Sebili'ne yakın, güzide bir konuma sahiptir (Şekil 4.57) (Şekil 4.59). Diğer halvetlerin aksine yalnızca üst satıhta konumlanmıştır ve iki küçük hücreden ibarettir. Hücrelerden biri kare formdadır ve üzeri küresel kubbe ile örtülüdür. Dikdörtgen planlı olan diğeri ise manastır tonozu ile örtülüdür (Şekil 4.58).

İşlev: Yapının orijinal işlevine dair vakfiyesine erişilememiştir. Aksâ'da görevli müezzinlerin meskûn olması sebebi ile hâlen "Müezzinler Hücresi" olarak bilinmektedir. Bunun yapının asli işlevi olduğu düşünülmektedir (Natsheh, 2000b).



Şekil 4.57 Müezzinîn Halveti, batı görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.58 Müezzinîn Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.59 Müezzinîn Halveti, kuzeybatı görünüşü (Ermumcu, 2021)

4.15 Güneybatı (Halveti)

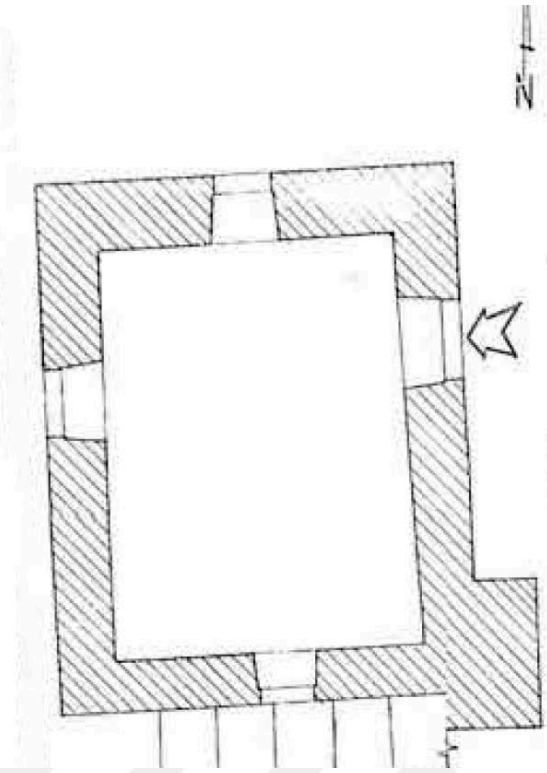
Tarih/Bani: Yapının zemin katı 1807 sonrasına tarihlenmektedir, bodrum katın daha erken dönemde inşa edilmiş olma ihtimali vardır, buna rağmen yeterli bilgi bulunmamaktadır (Natsheh, 2000b).

Mimari Özellikleri: Yapı, Kubbetü's-Sahra sathının güneybatı köşesinde yer almaktadır. Güneyde, Güneybatı Revakı'na, kuzeyde ise Decânî Halveti'ne bitişiktir (Şekil 4.60). İki katlı inşa edilen bu halvetin bodrum katında yer alan hücre, manastır tonozuyla örtülü iken zemin kattaki hücre düz çatı ile tamamlanmıştır. İki katta yer alan hücreler de küçük pencerelere sahiptir (Şekil 4.61) (Şekil 4.62).

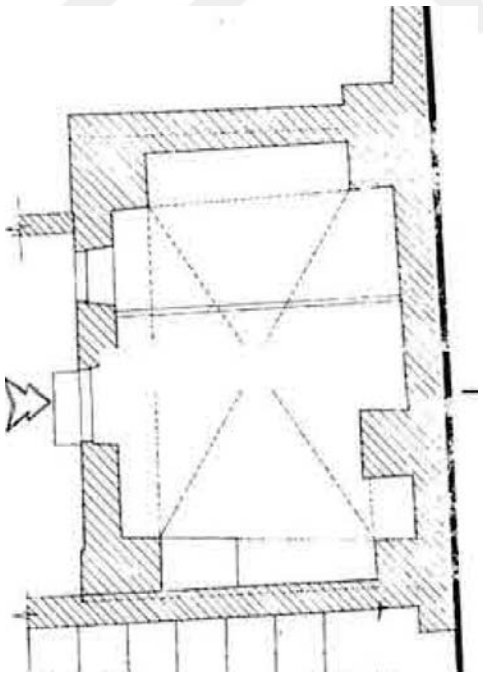
İşlev: Kâdı tarafından eş-Şeyh Ali el-Masrî'nin, hücrede ikamet etmesine karar verildiği ortaya konulmuştur. Bu halvetin ayrıca Harem Vakfı'nın defterlerini barındırdığı söylenmektedir (Natsheh, 2000b).



Şekil 4.60 Güneybatı Halveti, batı görünüşü (Ermumcu, 2021)



Şekil 4.61 Güneybatı Halveti, zemin kat planı (Natsheh, 2000b)



Şekil 4.62 Güneybatı Halveti, bodrum kat planı (Natsheh, 2000b)

5
SONUÇ VE ÖNERİLER

Kudüs ve Mescid-i Aksâ tarih boyunca dinî, siyasi ve kültürel açıdan en önemli mekânlar arasında kabul edilmiştir. Bu kutsal mekânın hâmiliğini yapmak devletler açısından bir prestij olarak görüldüğü gibi dinî açıdan bireylerin, Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etme, oradaki manevi iklimden istifade etme ve Harem'de hizmet etme gayeleri de her dönem devam etmiştir. Bunun bir yansıması olarak Osmanlı Dönemi'nde de Kudüs ve Aksâ'daki imar ve ihya faaliyetleri sürdürülmüştür. Osmanlı Devleti'nin Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra etrafında odaklanan faaliyetlerini vakıflar aracılığı ile yaptığı bilinmektedir. Bu faaliyetler içerisinde, Kubbetü's-Sahra sathının, Mescid-i Aksâ iç avlusunun etrafında yer alan yapılar tipolojik ve işlevsel olarak dikkat çekmektedir. Dönemin önemli yerel veya merkezdeki idarecileri tarafından inşa ettirilen bu yapılar münferit vakfiyelere sahiptir ve genel manada Osmanlı mimari usullerine göre yaptırılmıştır. Bu durumun gelişimindeki sebeplerden biri de, Aksâ içindeki ihtiyaçlar da gözetilerek bu mübarek mescidin maneviyatından istifade etmek ve oraya hizmette bulunmaktır. Burada dikkate alınması gereken durum Osmanlı Devleti'nin uygulamaları bağlamında inşa edilecek yapıların hem merkezdeki dinî yapılarla hem de bölgede Sultan'ın inşa ettirdiği yapılarla yarışmayacak ölçülerde olmasıdır. Bir diğer önemli husus ise özel vakfiyelerle tanımlanmış alanlara yapılan ilavelerde önceki vakfiyeyi dikkate alma, zedelememe durumu ve bu konudaki hassasiyettir.

Mescid-i Aksâ'nın tümü ele alındığında en kıymetli yapılardan biri olan Kubbetü's-Sahra'nın merkezde, yükseltilmiş bir satıh üzerinde yer aldığı görülmektedir. Karakteristik olarak yapıların tümünün bu platform çeperinde yer alması, Mescid-i Aksâ avlusu alt sathı ile Kubbetü's-Sahra platformu arasında köprü oluşturacak şekilde iki kat olarak kurgulanması ve yerleşim dağılımı, merkezde yer alan iç avlunun daha da belirgin hâle gelmesini sağlamıştır (bkz. Harita 3.6). Bu biçimleniş ve yerleşim düzeninin ilk adımını Eyyûbî döneminde platformun

güneybatı köşesinde yer alan Nahaviyye Kubbesi/Medresesi'nde görmek mümkündür (bkz. Şekil 3.17 ve 3.18). Bir diğer sebep olarak Osmanlı dönemi öncesinde Mescid-i Aksâ kuzey ve batı sınırlarının medreselerle donatılmış olması, güney ve doğu sınırlarının ise topoğrafyanın yapılaşmayı zorlayacak şekilde dik eğime sahip olması gösterilebilir (Natsheh, 2000a). Bundan dolayı yeni yapılaşmanın, iç avluya yönelme imkânının oluştuğu düşünülebilir.

Chester Beatty koleksiyonundaki 18. yy tarihli murakkâda yer alan Mescid-i Aksâ minyatüründe Sahra etrafındaki yapılar ve oluşturdukları avlu düzeni net bir şekilde okunabilmektedir (bkz. Şekil 3.23). Yapılar, mimari karekterlerini ortaya koyacak şekilde iki katlı, kubbeli ve önlerindeki revaklar ile birlikte tasvir edilmiştir. Doğu yönünde ortada yer alan Ahmed Paşa Medresesi, revakları ve merdiveni ile beraber tasvir edilmiştir (bkz. Şekil 3.25). Kuzey çeperindeki sekiz adet olarak tespit edilen yapıların sayıları güncel durumla (Ahmed Paşa (Kuzeydoğu) Halveti, Ahmed Paşa (Kuzeybatı) Halveti, Muhammed Amir Hücresi, Muhammed Ağa Hücreleri, Arslan Paşa Odaları, Canpolatiyye Halveti, Kitas Halveti ve Perviz Halveti) uyuşmakla beraber isimlendirmelerde geçen "Ferdûne", "Deruniyye" ve "Garbiyye" gibi ibareler yapıların farklı dönemlerde farklı isimlerle anıldıklarını göstermektedir. Aslanpaşa Halveti'nden sonra gelen "Garbiyye" yazılı yapının Canpolatiyye Halveti'ni, bitişiğinde yer alan iki adet "Hücre" yazsının ise Kitas ve Perviz Halvetlerini tasvir ettiği söylenebilir. Ahmed Paşa Kuzeybatı Halveti'ne bitişik "Deruniyye" olarak isimlendirilen yapının, Muhammed Amir Halveti; batısında yer alan "Ferdûne" isimli yapının ise Muhammed Ağa Halveti olduğu söylenebilir. Ancak bu iki yapının arasında yer alması gereken Kuzeybatı Revakı, "Ferdûne" (Muhammed Ağa Halveti) ve "Aslaniyye" (Aslan Paşa Odaları) arasında tasvir edilmiştir. Batı çeperinde yer alan dört halvetin ise günümüzde sayıları altı olarak kabul edilen yapılardan hangileri olduğunu tespit etmek mümkün olmamıştır. Elimizdeki bilgiler İslam Bey Hücreleri, Bayram Paşa Halveti ve Decânî (Halveti)'nin 18. yy öncesinde inşa edilmiş olduğunu göstermektedir (bkz. Şekil 3.24).

Bir diğer önemli kaynak olarak görünen Kudüs haritaları, özellikle 19. yy.dan itibaren bize teknik ve tarihî bilgi verebilmektedir. Osmanlı yönetiminde 1858 yılında Kudüs başmühendisliği görevine getirilen Pierotti'nin Mescid-i Aksâ'yı

detaylı şekilde çizdiği iki haritasında iç avluyu çevreleyen yapılar hakkında da bilgiler yer almaktadır (bkz. Harita 3.7 ve 3.8). Haritalarda yer alan "tekke", "efendinin öğüt verdiği yer", "Kur'an okuma okulları", "Harem muhafızlarının lojmanları" ifadeleri yapıların özgün ve dönemsel işlevlerine dair önemli bilgiler vermektedir.

Mescid-i Aksâ'da müstakil olarak inşa edilen bu yapılar, literatürde her ne kadar halvet başlığı altında toplanmış ise de "halvet", özellikle Osmanlı mimarlık tarihi terminolojisindeki kullanımları sebebi ile karışıklığa yol açmaya müsait bir tanımlamadır. Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen bu yapıların her ne kadar konumları, ebatları ve üslupları itibarıyla tipolojik ortaklıkları bulunsa da, işlevlerindeki çeşitlilik de dikkat edilmesi gereken unsurlardandır (bkz. Tablo 4.1). Neredeyse yarısının işlevi hakkında net bir bilgi bulunmamasına karşın, asli işlev olarak vakfiyelerinde, sevabı sahibine bağışlanmak kaydıyla kıraat/dua bulunan halvetlerin sayısı görece fazladır (Muhammed Ağa Halveti, İslam Bey Hücreleri, Ahmed Paşa Kuzeydoğu Halveti, Bayrampaşa Halveti, Arslan Paşa Odaları). Bunları eğitim işlevine sahip yapılar takip etmektedir (Ahmed Paşa Medresesi, Muhammed Amir Hücresi, Arslan Paşa Odaları, Muhammed Ağa Halveti). Ayrıca tasavvufi faaliyetlerle ilişkili olduğu düşünülen yapılar da bulunmaktadır (Ahmed Paşa Kuzeybatı Halveti, Decânî Halveti, Arslan Paşa Odaları). Müezzinîn ve Canpolatiyye Halvetlerinin Aksâ hizmetlerinde kullanıldığı görülmektedir. Kayıt edilmiş bu işlevlerin yanı sıra özellikle sonraki dönemlerde Mescid-i Aksâ'da iç avluyu çevreleyen yapıların baskın işlevinin hacılar ve dervişler için konaklama olduğu görülmektedir. Vakfiyelerinde tanımlanmış işlevlerin asgari yükümlülükleri ifade ettiği de düşünüldüğünde bu yapıların genel manada ilim, tasavvufi faaliyet, kıraat, itikâf/halvet, konaklama gibi fonksiyonları topladığı söylenebilir.

Tezin ikinci bölümünde yer alan hücreler ve anlam yakınlığı açısından hususi olarak ele aldığımız halvethaneler ile yapılan mukayese sonrasında Mescid-i Aksâ iç avlusunu çevreleyen yapıların gerek mimari özellikler açısından gerekse işlevsel olarak halvethane tanımı ile sınırlandırılamayacağı görülmüştür. Bazı oda ve hücrelerinde itikâf ve halvet işlevleri yerine getirilen bu yapıların, farklı dönemlerde ve bölümlerinde birçok işlevi toplaması açısından konaklama amaçlı

inşa edilmiş ribatlar ile de benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak boyutları ve plan düzeni itibarıyla bu yapılar ribat gibi net bir tipolojiyi tarif etmemektedir. Osmanlı'nın bu yapılarda vazifelendirdiği kişilerin özellikleri ve Kudüs'teki ulemanın çoğunun aynı zaman tarikat mensubu olmaları bu yapıların bir kısmının medrese ve tekke/zaviye işlevi de gördüğünü göstermektedir. 18. yy tarihli minyatürden de anlaşılacağı üzere bu yapıların Mescid-i Aksâ üzerinde yer alan bir iç avluyu daha da tanımlı hâle getirdiği ve Sahra platformunun eğitim, itikâf/halvet, konaklama ve Harem hizmetleri ile donatılmasına zemin hazırladığı tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

II. Abdülhamid Koleksiyonu. (1922). Mescid-i Aksâ ve Kubbet el-Sahra (NEKYA90502/18) [Fotoğraf]. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90502---0049.jpg adresinden erişildi.

Akgün Afacan, B. (1996). *Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi ve Çevresi Mimari Değerlendirmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Aksakal, M. (2018, Eylül). Kastın Neydi Moni'ye? *Http://www.muhkemhaber.com/*. 2 Kasım 2021 tarihinde http://www.muhkemhaber.com/kastin-neydi-moniye-makale,5.html adresinden erişildi.

Al-Ratrout, H. (2017a). Muallak Taşı'nın Kutsal Mimarisi: Mescid-i Aksa'da Yenilikçi Tasarım Konsepti ve İkonografi. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, 14*(2), 49-73. doi:10.17131/milel.377618

Al-Ratrout, H. F. (2017b). Ömer Camii ve Kubbetü's Silsile. *Derin Tarih*, (10), 46-51.

Arapoğlu, M. (2020). *İslam Mimarisinde Ribatlar*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Arpacık, Z. (2019). *Kubbetü's-Sahra -Kuruluşundan Osmanlı Dönemine Kadar-*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Bahat, D. (1996). *The Illustrated Atlas of Jerusalem*. Carta.

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HAT), 1588/30. (1833).

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d), 5/191. (1565).

Bozkurt, N. (2002). Kubbetü's-Sahre. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bozkurt, N. (2004). Mescid-i Aksâ. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bölükbaşı, A. (2018). XVI. Yüzyılda İstanbul'daki Halveti Tekkelerinde Mekansal İşleyiş: Tekkelerin Mensup Oldukları Külliye İçindeki Diğer Birimlerle İlişkileri. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *3*(1), 214-239. doi:10.33905/bseusbed.425522

Catherwood, F. (1835). Plan of Jerusalem (G7504.J4 1835 .C3) [Harita]. Library of Congress Geography and Map Division, Washington. https://www.loc.gov/resource/g7504j.ct002404/ adresinden erişildi.

Çelebi, E. (2010). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Hac Kitabı.* (A. Yılmaz Yıldırım ve Z. Süslü Berktaş, Y. Haz.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Çetinaslan, M. (2012). *Osmanlı Camilerinde Hünkâr Mahfilleri*. (Doktora Tezi). https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp adresinden erişildi.

Demirarslan, D. (2016). Din ve Tasavvuf Kültüründe Çilehane Kavramı ve Mekân Özellikleri Açısından Gelibolu Çilehanesi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (77), 175-196.

Efe, İ. (2014). *Eşrefoğlu Camii ve Külliyesi Beyşehir* (4. bs.). Konya: Dokuz Yayınları.

Erdemir, Y. (2001). Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii'nin Unesco Süreci ve Yöreye Katkıları. *Eşrefoğlu Beyliği* içinde. Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu - I, sunulmuş bildiri, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi.

Ermumcu, R. (2021). Mescid-i Aksâ Halvetleri. Reha Ermumcu Fotoğraf Arşivi.

Eyice, S. (1992). Bezirgânbaşı Camii. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Eyice, S. (1993). Cami (Mimari Tarihi). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.

Eyice, S. (2011). Konya ile Sille Arasında Akmanastır. *Şarkiyat Mecmuası*, (6).

Eyüpgiller, K. K. (2010). Şâbân-ı Velî Külliyesi. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Galor, K. ve Bloedhorn, H. (2013). *The Archaeology of Jerusalem: From the Origins to the Ottomans*. New Haven; London: Yale University Press.

Gavish, D. (2005). *A Survey of Palestine under the British Mandate, 1920–1948* (1. bs.). Routledgecurzon Studies in Middle Eastern History.

Grabar, O. (1959). The Umayyad Dome of the Rock in Jerusalem. *Ars Orientalis*, *3*, 33-62.

Güzel, E. ve Arslan Sevin, N. (2019). 19. Yüzyıl İngiliz Gezgin-Sanatçılarının Gravürlerinde "Kudüs". *Turkish Studies-Social Sciences 14*(6), 3131-3155. doi:10.29228/TurkishStudies.39680

Harman, Ö. F. (2002). Kudüs. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları.

Hawari, M. (2011). Ayyubid Jerusalem: New Architectural and Archaeological Discoveries. K. Galor ve G. Avni (Ed.), *Unearthing Jerusalem: 150 years of archaeological research in the Holy City* içinde (ss. 453-473). Winona Lake, Ind: Eisenbrauns.

Jacotin, P. (1818). Composite: Egypte geographique (Rumsey Collection) [Harita]. David Rumsey Map Collection. https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~25495~1030003:-Composite-of--Carte-geographique-d adresinden erişildi.

Kılıçoğlu, S. ve Kara Pilehvarian, N. (2017). Emevi ve Abbasi Sanatında Geometri. *MEGARON / Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi e-Dergisi*, (12(4)), 27-47. doi:10.5505/megaron.2017.65882

Köse, F. B. (2017). Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (29), 27-47.

Kurşun, Z. (2017). Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 281-281. doi:10.16947/fsmia.323379

Legouas, J.-Y. (2013). Saving Captain Pierotti? *Palestine Exploration Quarterly*, *145*(3), 231-250. doi:10.1179/0031032813Z.00000000047

Matson (G. Eric and Edith). (1898a). Dome of the Rock from N.W. (Matson photograph collection) [Fotoğraf]. Library of Congress. https://www.loc.gov/item/2019697093/ adresinden erişildi.

Matson (G. Eric and Edith). (1898b). The Temple Area. Jerusalem. (General View from the Tower of Antonia) (Matson photograph collection) [Fotoğraf].

Library of Congress. https://www.loc.gov/item/2019697120/ adresinden erişildi.
Matson (G. Eric and Edith). (1931). Jerusalem. Temple Area from the North, Showing Siloam in the Distance (Matson photograph collection) [Fotoğraf]. Library of Congress. https://www.loc.gov/item/2006686291/ adresinden erişildi.
Mert, R. (2017). *Tarihsel, Mitolojik ve Dini Bağlamda Kutsal Bir Mekân Olarak Kudüs*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
Mostafa, H. (2017). From the Dome of the Chain to Miḥrāb Dāʾūd: The Transformation of an Umayyad Commemorative Site at the Haram al-Sharif in Jerusalem. *Muqarnas Online*, *34*(1), 1-22. doi:10.1163/22118993_03401P002
Mustafa, İ. ve Zeyyât, A. H. (2004a). Hücre. *M'ucem el-Vasît*. Kahire: Mektebetü'ş-şurûk ed-düveliyye.
Mustafa, İ. ve Zeyyât, A. H. (2004b). Halvet. *M'ucem el-Vasît*. Kahire: Mektebetü'ş-şurûk ed-düveliyye.
Natsheh, Y. (2000a). The Architecture of Ottoman Jerusalem. A. Sylvia ve H. Robert (Ed.), *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517-1917* içinde (C. 1-2, C. 1, ss. 583-655). Londra: Altajir World of Islam Trust.
Natsheh, Y. (2000b). Architectural Survey: Catalog of Buildings. A. Sylvia ve H. Robert (Ed.), *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517-1917* içinde (C. 1-2, C. 2). Londra: Altajir World of Islam Trust.
Necipoğlu, G. (2008). The Dome of the Rock as Palimpsest: 'Abd Al-Malik's Grand Narrative and Sultan Süleyman's Glosses. *Muqarnas Online*, *25*(1), 17-105. doi:10.1163/22118993-90000126
Ottoman album (muraqqa'), with calligraphy, views of holy sites, and an Indian Ocean map (T 447). (18. yy). Chester Beatty Digital Collection.
Özdemir, Y. (2010). *Galata Mevlevihanesi Müzesi Koleksiyonlarının Çağdaş Müzecilik Anlayışı İçinde Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
Pala Azsöz, G. (2018). *İstanbul Mevlevîhânelerinde Mimari Düzen ve Beşiktaş Mevlevîhânesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
Pierotti, E. (1860). Plan des Jerusalem (Département Cartes et plans, GE C-2760) [Harita]. Bibliothèque Nationale de France. ark:/12148/btv1b530298914
Pierotti, E. (1888). Plan du Mont Morija ou Le Haram Ech-Cherif des Arabes (1888) (990023681520205171) [Harita]. The National Library of Israel. https://www.nli.org.il/en/manuscripts/NNL_ALEPH002368152/NLI#$FL7070723
Ramadan, I. (2019). *Kubbetü's-Sahra'nın Çini Süslemeleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
Richmond, E. T. (1924). *The Dome of The Rock in Jerusalem*. İngiltere: The Oxford University Press.
Roitman, A. D. ve Laderman, S. (2003). *Envisioning the Temple: Scrolls, Stones, and Symbols*. Jerusalem: The Israel Museum.
Salameh, K. (2016). *The Islamic Law Court in Jerusalem during the Rule of Sultan Suleyman 1520-1566: The Judicial and Administrative System*. the Hebrew University of Jerusalem, Kudüs.

Sarı, A. (2012). *Medine'de Osmanlı Dini İmar Faaliyetleri: Mescid-i Nebevi Örneği (1818-1861)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Schick, R. (2020). Muslim Pilgrims to Jerusalem in the Ottoman Period. *Pilgrimage to Jerusalem. Journeys, destinations, experiences across times and cultures*, 109-119.

Steih, A. (2016). *Kudüs Sancağı'nda Osmanlı İdaresi (XVII. Yüzyılın İlk Yarısı).* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Steih, A. (2018). Osmanlı Devleti ve 18. Yüzyılda Kudüs Şehrine Ders Vermek İçin Gelen Âlimler. Z. Kursun ve A. Usta (Ed.), (ss. 11-24). Uluslararası Osmanlı Dönemi'nde Kudüs'te İlmî Hayat ve Eğitim Sempozyumu, sunulmuş bildiri, FSMVÜ ve Bağcılar Belediyesi.

Şahin, S. (2012). *Emeviden Osmanlılara 13 Asırlık İhtişam Türk ve İslam Eserleri Müzesi*. İzmir: Kaynak Yayınları.

Şişman, A. (2021). Hücre ve Halvethaneler. Abdurrahman Şişman Fotoğraf Arşivi.

Tanman, B. (1990). *İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri Tipoloji Denemeleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Tanman, B. (1997a). Ribat. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tanman, B. (1997b). Halvethane. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tanman, B. (1998). Hücre. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.

Tanman, B. (2001). Edirne Selimiye Camii'nin Hünkâr Mahfilindeki Bazı Ayrıntılardan II. Selim'in ve Mimar Sinan'ın Dünyalarına. *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları Yıldız Demiriz'e Armağan* içinde (ss. 151-161). İstanbul: Simurg Yayınları.

Tanman, B. (2011). Piyale Paşa Külliyesi'nin Yerleşim Düzeni ve Mimarisi. *Piyale Paşa Camii 2005-2007 Restorasyonu* içinde (s. 101). İstanbul: Gürsoy Group.

Tanman, B. (2013). Yâkub Paşa Tekkesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.

Tanman, B. ve Parlak, S. (1997). Tekke (Mimari). *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tanrıkorur, Ş. B. (2000). *Türkiye Mevlevihanelerinin Mimari Özellikleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.

Tanrıkorur, Ş. B. (2012). İkinci Manisa Mevlevîhanesi. *Sûfî Araştırmaları*, *3*(6), 31-50.

Tekin, K. H. (2000). *Hoca Ahmed Yesevi Türbesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Tütüncü, M. (2006). Kudüs Mevlevihanesi Tarihi ve Mimarisi. Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyum Bildirileri, sunulmuş bildiri, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.

Uludağ, S. (1997). Halvet. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Uludağ, S. ve Eraydın, S. (1995). Erbain. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Whitcomb, D. (2011). Jerusalem and the Beginnings of the Islamic City. K. Galor ve G. Avni (Ed.), *Unearthing Jerusalem: 150 years of archaeological research in the Holy City* içinde (ss. 399-416). Winona Lake, Ind: Eisenbrauns.

Wilson, C. W. (1865). Ordnance Survey of Jerusalem. Haram Grounds etc. (Collection numérique: Bibliothèques d'Orient) [Harita]. Ordnance Survey Office (Southampton). ark:/12148/btv1b53098730n adresinden erişildi.
Yavuz, Y. (1996). The Restoration Project of the Masjid Al-Aqsa by Mimar Kemalettin (1922-26). *Muqarnas*, *13*, 149. doi:10.2307/1523257

A
HARİTA ve BELGELER



Harita A.1 Jacotin'in Mısır ve Filistin Haritası, 1799 (Jacotin, 1818)

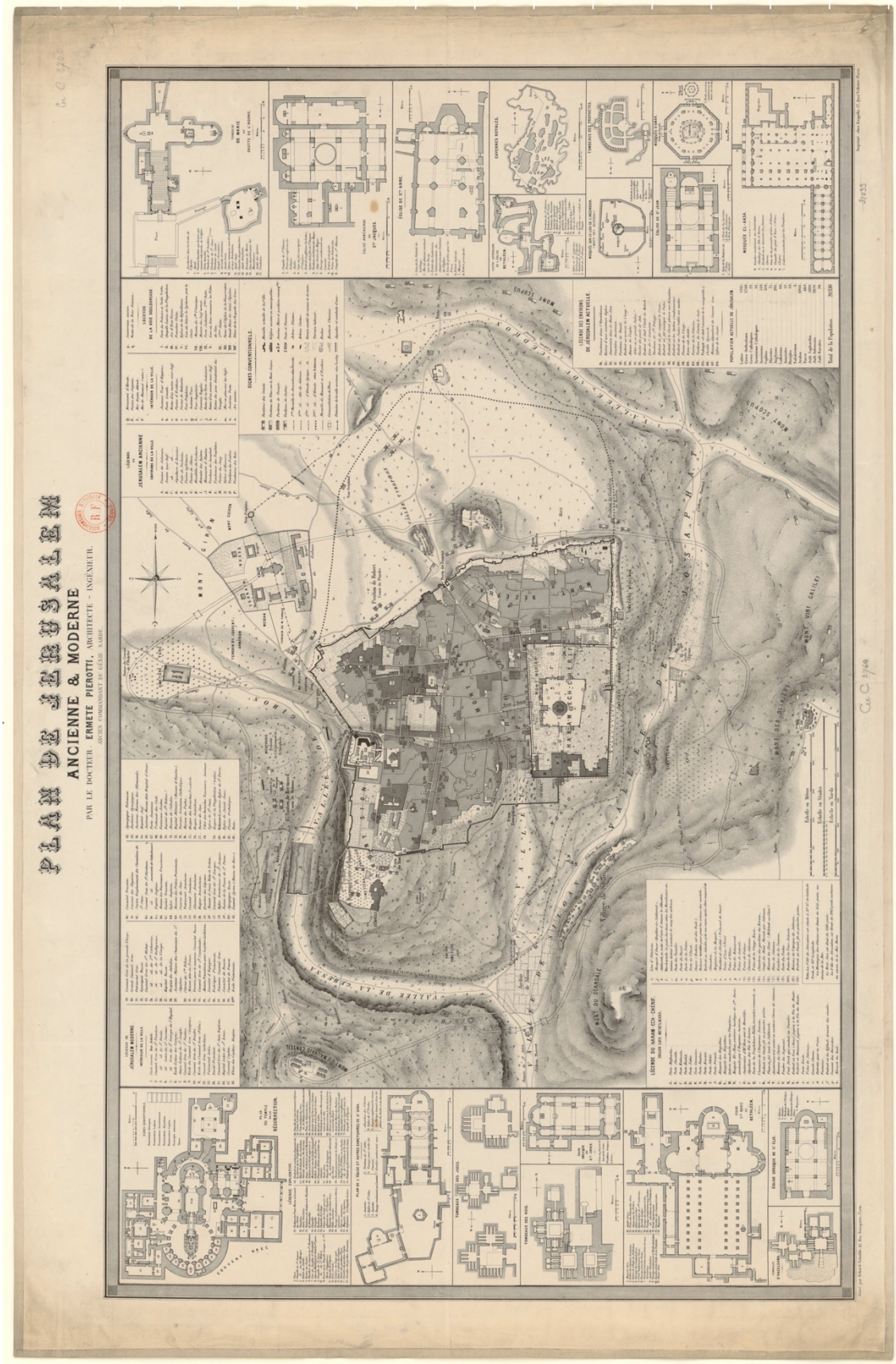

PLAN OF JERUSALEM
BY
F. CATHERWOOD.
ARCHITECT. JULY 1835.
SCALE OF FEET.
MOSQVE OF OMAR.
a PRINCIPAL MOSQVE EL SAHARA
b JUDGMENT SEAT OF DAVID
c EIGHT GATEWAYS LEADING TO THE GREAT PLATFORM
d GATE OF HEAVEN
e GATE OF DAVID
f GATE OF PRAYER
g GATE OF THE WEST
h PRAYING PLACE OF FATIMA DAVGHTER OF MAHOMET
i CIRCVLAR, FOVNTAIN
j MOSQVE EL AKSA FORMERLY THE CHVRCH OF THE PVRIFICATION
k MOSQVE OF THE MOOREBINS
l PRAYING PLACES
m SMALL SAHARA
n MOSQVE AND MINARET
o COLLEGE OF BLIND DERVISHES
p COLLEGE OF DERVISHES
q COVERED BAZAAR
r PLACE FOR ABLVTIONS
s COVRT OF JVSTICE AND PVBLIC SCHOOL
t SMALL MOSQVE
u GARDEN ATTACHED TO THE MOSQVE EL AKSA
v ENTRANCE TO SPACIOVS SVBTERANEAN VAVLTS
w SPOT FROM WHICH MAHOMET IS TO JVDGE THE WORLD ASSEMBLED IN THE VALLEY OF JEHOSAPHAT
x GOLDEN GATEWAY
y THRONE OF SOLOMON
z ENTRANCE GATEWAY
1 PLACE WHERE CHRIST WAS SCOVRGED
2 SCALA SANCTA BY WHICH CHRIST ENTERED PILATES HOVSE
3 PILATES HOVSE AND NOW RESIDENCE OF TVRKISH GOVERNOR SPOT FROM WHENCE THE PANORAMA WAS TAKEN
4 CHAPEL OF THE CROWNING WITH THORNS
5 ARCH OF THE ECCE HOMO
6 PLACE WHERE CHRIST SAID SALVA MATER
7 SPOT WHERE SIMON ASSISTED TO CARRY THE CROSS
8 DWELLING OF LAZARVS
9 DWELLING OF THE RICH MAN
10 COLVMN ERECTED BY THE EMPRESS HELENA
11 HOSPITAL OF THE EMPRESS HELENA
12 CHVRCH OF THE HOLY SEPVLCHRE
13 PALACE OF THE KNIGHTS OF ST JOHN
14 ST PETERS PRISON
15 IRON GATE WHICH OPENED ITSELF TO ST PETER
16 SPOT WHERE CHRIST APPEARED TO THE WOMEN AFTER HIS RESVRRECTION
17 SPOT WHERE JESVS TAVGHT THE APOSTLES THE LORDS PRAYER
18 SPOT WHERE JESVS WEPT OVER JERVSALEM
19 SPOT WHERE THE DICIPLES SLEPT
20 SPOT WHERE JVDAS KISSED THE REDEEMER
21 SPOT WHERE JESVS SWEATED BLOOD
22 PLACE WHERE ST STEPHEN WAS STONED
23 SPOT WHERE JVDAS HANGED HIMSELF
24 SPOT WHERE THE PROPHET ISAIAH WAS SAWN ASVNDER
25 COENACVLVM WHERE CHRIST INSTITVTED THE LAST SVPPER
26 CATHOLIC BVRIAL GROVND
27 ARMENIAN BVRIAL GROVND
BEZETHA
MOUNT SION
MOUNT OF OFFENCE
MOUNT GIHON
VALLEY OF JEHOSAPHAT
VALLEY OF THE CHILDREN OF HINNOM
BROOK CIHON
VALLEY OF CIHON OR REPHAIM
ACQVEDVCT WATER FROM BETHLEHEM
HILL OF EVIL COVNCIL
PLANTATION OF OLIVES
VINE YARDS AND OLIVE PLANTATIONS
JEWS QVARTER
TYROPOEON
TOMBS OF THE KINGS
PROBABLE EXTENT OF AGRIPPAS WALLS AROVND BEZETHA
ROAD TO DAMASCVS
ROAD TO THE TOMBS OF THE JVDGES
OLIVE PLANTATIONS
BAB ES SHAM OR GATE OF DAMASCVS
GARDEN
GARDENS OF OLIVE FIG AND PRICKLY PEAR
HERODS GATE
PALACE OF HERODS
TVRKISH TOMBS
GROTTO OF JEREMIAH
ST STEPHENS GATE
TOMB OF THE VIRGIN MARY
CHVRCH OF THE ASCENSION
MOSQVE
ST PELAGIA
CAVE OF THE CREED
FOOT PATH TO BETHPHAGE AND BETHANY
JEHOSAPHAT
ABSOLOM
JACOB
ZACHARIA
TOMBS OF
TOMBS OF THE PROPHETS
JEWISH BVRIAL GROVND
SOLOMONS IDOL TEMPLE
PLACE OF SILOAM
SITE OF SOLOMONS TEMPLE NOW MOSQVE OF OMAR
TVRKISH BVRIAL GROVND
BROOK KEDRON
VALLEY OF KEDRON
ROAD TO JAFFA RAMLAH AND EMMAVS
GATE OF BETHLEHEM
CITY CASTLE
CASTLE OF DAVID
TVRKISH BVRIAL GROVND
VPPER POOL OF GIHON
ROAD TO THE CONVENT OF ST JOHN
POOL OF SILOAM
ROYAL GARDEN
TOWER OF SILOAM
TOMB OF THE PROPHET ISAIAH
MAGE SET VP BY MOLOCH
ANCIENT WITH REMAINS
TOMBS OF PAINTING
FOVNTAIN OF NEHEMIAH
ACELDEMA OR FIELD OF BLOOD
RVINS OF THE COVNTRY HOVSE OF CAIPHAS
ROAD TO BETHLEHEM
ACQVEDVCT
POOL OF GIHON
HOVSE OF CAIPHAS
CAVE OF PETER
CAVE OF ZION
HOVSE OF MARY
TOMB OF DAVID
MOSQVE
SYNAGOGVE
HOVSE OF MARTHA
HOVSE OF ANNAS
HOVSE OF CAIPHAS
SITE OF THE HOVSE OF ANNAS
SITE OF THE PALACE OF HEROD
SITE OF THE PALACE OF BERENICE
SITE OF THE PALACE OF HELENA
SITE OF THE PALACE OF AGRIPPA
SITE OF THE PALACE OF ASMONEAN PRINCES
SITE OF THE PALACE OF HEROD



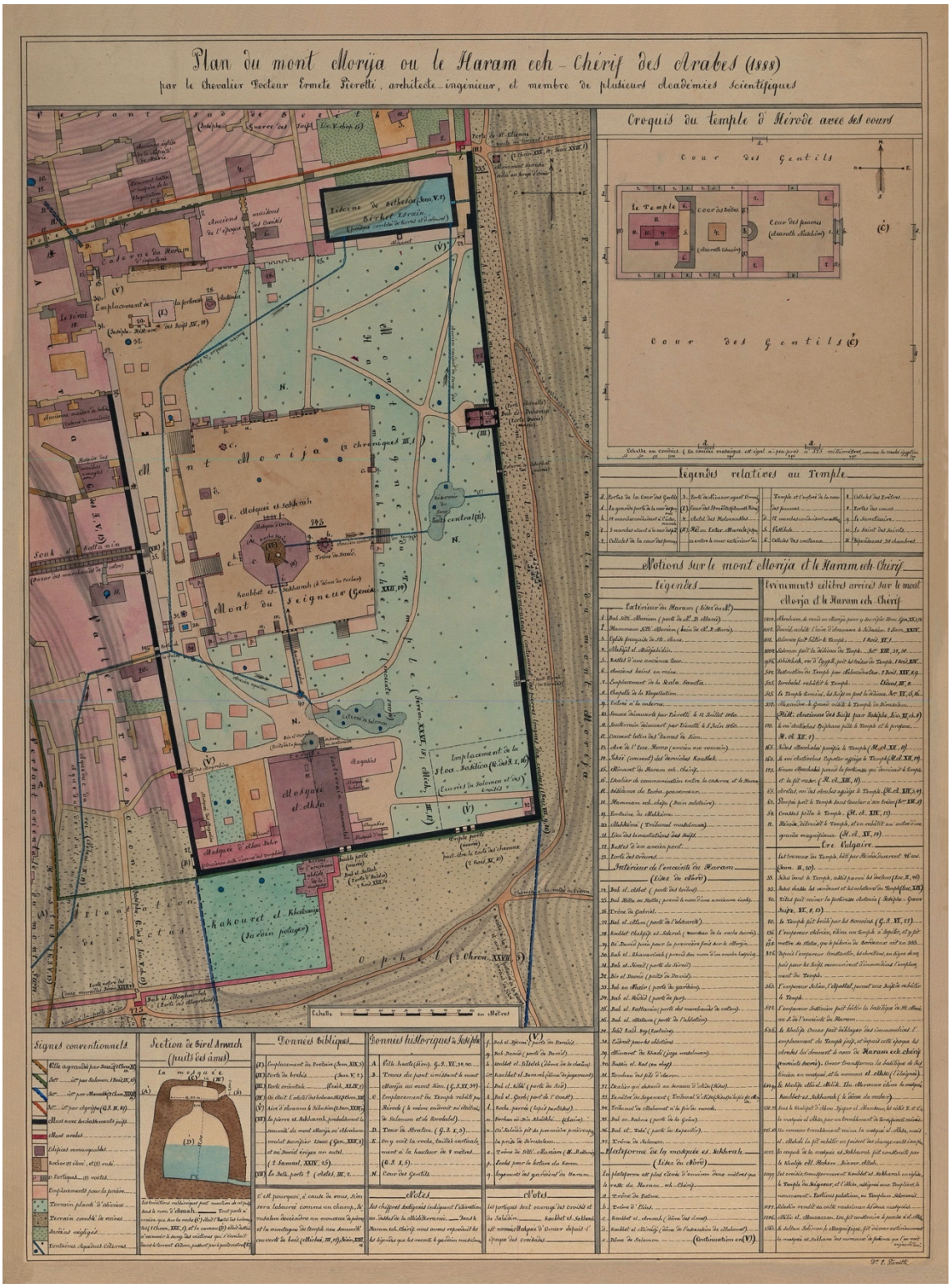
Harita A.3 Ordnance Survey of Jerusalem -I, 1835 (Wilson, 1865)



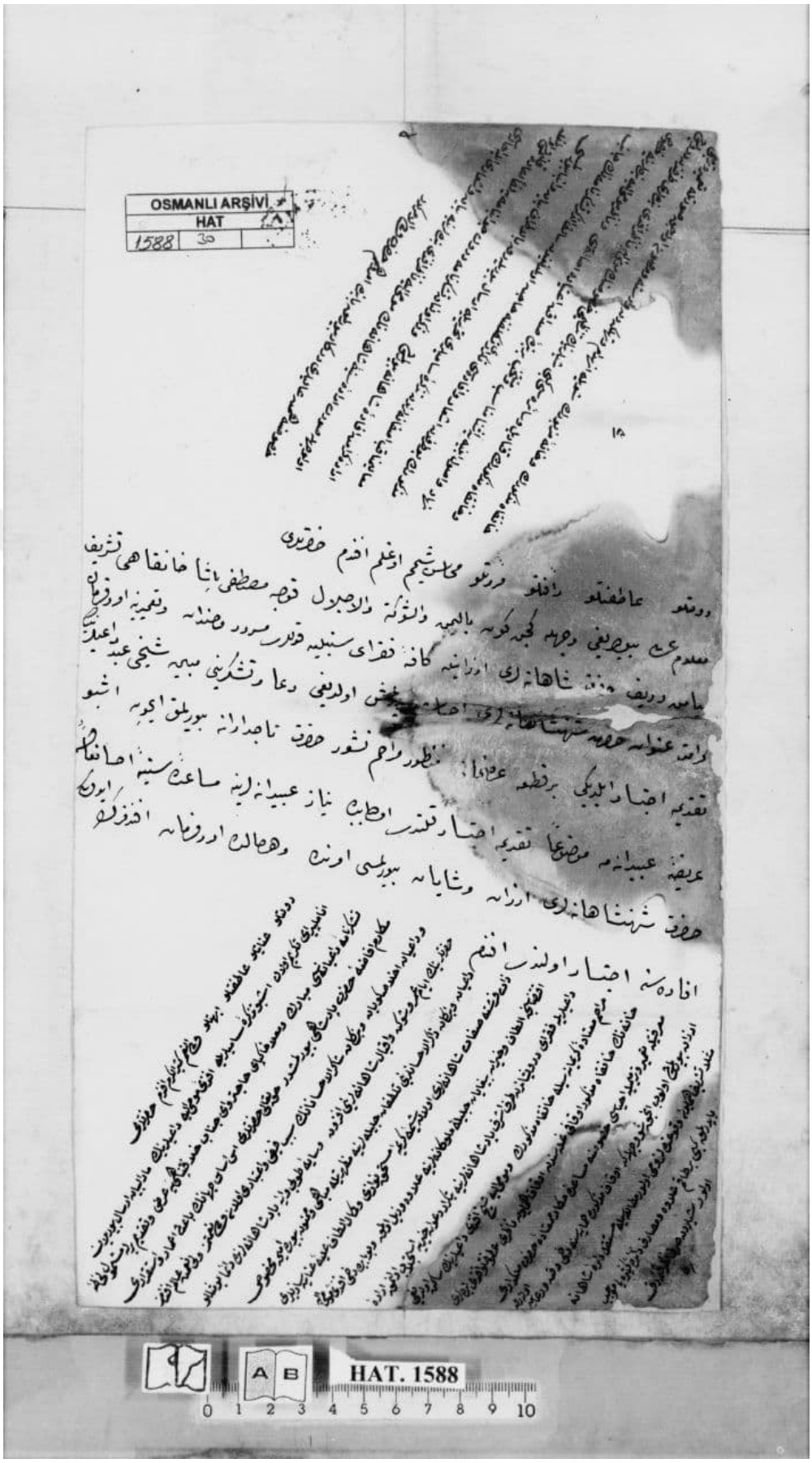
Harita A.4 Ordnance Survey of Jerusalem -II, 1835 (Wilson, 1865)



Harita A.5 Kudüs haritası, 1860 (Pierotti, 1860)



Harita A.6 Mescid-i Aksâ haritası, 1888 (Pierotti, 1888)



Şekil A.1 Sünbülî Âsitanesi hakkında belge ("BOA, HAT (1588/30)")

Şekil A.2 Mescid-i Aksâ hakkında belge (“BOA, A.DVNSMHM.d (5/191)”)

TEZDEN ÜRETİLMİŞ YAYINLAR

Konferans Bildirileri

ŞİŞMAN, A. ve KARA PİLEHVARİAN, N. (2021). Mescid-i Aksâ Halvet Yapılarının Tipoloji ve İşlev Açısından Değerlendirilmesi, Uluslararası Kudüs'te Osmanlı İzleri Sempozyumu, Sunulmuş bildiri, HBV, OGÜ ve Kudüs Üniversitesi.